

MARTA KORCZYŃSKA, MICHAŁ BOROWSKI, KLAUS CAPPENBERG,
MAGDALENA MOSKAL-DEL HOYO, ANITA SZCZEPANEK

**„LONG AGO, FAR AWAY...” – RYTUAŁ POGRZEBOWY
NA CMENTARZYSKU CIAŁOPALNYM Z PÓŹNEJ EPOKI BRĄZU
I WCZESNEJ EPOKI ŻELAZA W JANOWICACH, ST. 44 (AZP 106–65/103)**

‘LONG AGO, FAR AWAY...’ FUNERAL RITE AT THE LATE BRONZE AGE/EARLY
IRON AGE URNFIELD GRAVEYARD IN JANOWICE, SITE 44 (AZP 106–65/103)

Abstract: This paper presents a reconstruction of a funeral rite at the Late Bronze Age/Early Iron Age urnfield graveyard in Janowice (site 44, Western Carpathians) in the sense of a sequence of encoded, cultural and ritual activities. The study relies on the diachronic analysis of grave inventories, anthropological research, and analysis of charcoal remains of funeral pyres. Also, a comparative study of form and technology of the ‘settlement’ and ‘funerary’ pottery was made, in order to demonstrate which types of vessels were used to perform an ideo-function at the cemetery. As a result, an attempt was made to assign back the material culture to its sacral context and to study its role in prosthesis, ekphora, cremation, burial, and feasting ceremonies, according to conceptualization of rites of passage by Arnold van Gennep. It was assumed that the aim of funeral ritual ceremonies was on the one hand, to support the social transition of the dead person into an ancestor, and on the other hand, to provide a space for communication and social acts. Hence, some clear regularities found in the graves at Janowice should be interpreted as an unique, regional, ritual fingerprint of the community. These include: canonical inventory sets, standardized fragmentation of the bones, correlation between urn size and age in the early phase of the cemetery, or type of wood used to build a pyre. Their variation might be caused by various factors within social order and ritual norms and represent the biographical fingerprint of the buried person. Examples such as placement of bronze objects in the urns of some women and small children or uncanonical inventories support these hypotheses.

Keywords: petrography, Late Bronze Age/Early Iron Age, funeral rite, anthracology of the pyre, funeral archaeology

---

M. Korczyńska, martakorczynska@poczta.onet.pl, Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, ul. Gołębia 11, 31-007 Kraków

M. Borowski, motokloss@gmail.com, Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, ul. Gołębia 11, 31-007 Kraków

K. Cappenberg, Klaus_Cappenberg@gmx.de, Landesamt für Archäologie Sachsen, Zur Wetterwarte 7, D-01109 Dresden

M. Moskal-del Hoyo, m.moskal@botany.pl, Instytut Botaniki im. W. Szafera Polskiej Akademii Nauk, Lubicz 46, 31-512 Kraków

A. Szczepanek, anita.szczepanek@uj.edu.pl, Katedra Anatomii Collegium Medicum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, Mikołaja Kopernika 12, 33-332 Kraków

*...One man died of a knife so sharp
One man died from the bullet of a gun
One man died of a broken heart
To see the lynching' of his son
Long ago, far away
Things like that don't happen
No more, nowadays...*

Bob Dylan

1. WPROWADZENIE – CZYM JEST RYTUAŁ POGRZEBOWY

Śmierć – najbardziej uniwersalne doświadczenie ludzkości wywołuje traumę w każdej grupie społecznej. Jej bezpośrednim następstwem są zwłoki zmarłej osoby. Można by się ich po prostu pozbyć, podobnie jak innych niepotrzebnych przedmiotów, jednak wszystkie społeczeństwa wypracowały taki sposób utylizacji, który można określić mianem szerokiego wachlarza różnorodnych rytuałów pogrzebowych. Z socjologicznego punktu widzenia śmierć nie jest chwilowym zdarzeniem, ale rodzajem procesu, podczas którego człowiek, umierając, traci dotychczasową rolę społeczną. W trakcie odprawiania rytuałów pogrzebowych następuje transformacja zmarłego w przodka (w rozumieniu niem. *Ahn*), który z tej nowo pozyskanej perspektywy może oddziaływać na wspólnotę¹. Śmierć nie oznacza zatem końca egzystencji jako osoby społecznej, ale jedynie zmienia jej możliwości postępowania, umożliwiając przodkowi dbanie o bezpieczeństwo całej społeczności. Dla pozostałej grupy śmierć jednego z jej członków może bowiem stanowić poważne zagrożenie (zależne od statusu społecznego zmarłego i liczebności grupy) i z pewnością pociąga za sobą najpierw restrukturalizację, a następnie ponowne ustabilizowanie więzi i socjalnych sieci kontaktów. W celu dokonania tej transformacji każda społeczność, oprócz uniwersalnego faktu żałoby dysponuje specyficznym zespołem jasných i ukrytych norm, regulujących takie obszary działalności, jak strój żałobny, traktowanie zwłok czy formy komunikacji z przodkami (Veit 2013, 12)². Rytuał pogrzebowy służy zatem tym, którzy biorą w nim udział (w przypadku społeczeństw pradziejowych nie wiadomo, czy odprawiany był

¹ Robert Herz w eseju „A contribution to the study of the collective representation of death” z 1907 roku jako pierwszy zauważył, że śmierć dla ludów tubylczych nie jest zdarzeniem punktowym, ale jest procesem, polegającym na transformacji. Z kolei Arnold van Gennep, klasyfikując w książce „Les rites de passage” w 1909 roku rytuały pogrzebowe jako tzw. obrzędy przejścia, jako pierwszy wyróżnił i opisał trzy podstawowe fazy tego procesu: separacji (preliminalną), marginalizacji (liminalną) i agragacji – ponownego włączenia do społeczności (postliminalną).

² Manifestując żałobę po zmarłym członku rodziny, kobiety w społeczności Dani w zachodniej części Papui Nowej Gwinei pozbawiały się fragmentu palca (zwyczaj ten był praktykowany do lat dwudziestych XX wieku, por. np. Beutmann i in. 2018, 24). Paliczki znalezione luzem w scytyjskim kurhanie w Čertomlyk mogą być materialną pozostałością po podobnym rytuale (za: Ivantchik 2007, 239), do którego nawiązuje Herodot w IV księdze Dziejów (por. podrozdział 4.1).

on także w celu zapewnienia zmarłemu pomyślnego życia w zaświatach), odgrywając w sytuacji kryzysowej rolę filaru, wpływającego na spójność wspólnoty rodowej, wzmacniającego spójność grupy oraz pozwalającego na odgrodzenie się od innych, „obcych” społeczności (por. Benz, Gramsch 2006, 430; Hofmann 2008, 369). Należy mianowicie podkreślić, że to, co ogólnie rozumiemy pod pojęciem „praktyk kulturowych”, jest przede wszystkim zestawem publicznych i rytualnych działań o ogromnym znaczeniu społecznym (Gramsch 2005, 3; 2010, 123–134).

Pogrzeby przebiegają z reguły według ściśle określonych norm, jednak przy tej formalizacji każdy rytuał pogrzebowy jest niepowtarzalny. Poprzez tę kompleksowość rytuały mogą być przedmiotem studiów archeologów, bazujących jedynie na pozostałościach kultury materialnej tylko w bardzo ograniczonym zakresie i wymagają zdystansowania się do takiego pojmowania śmierci, jakie funkcjonuje w naszej kulturze³. Kerstin P. Hofmann (2008, 359) wyczuła przy tym na często zamiennie stosowaną przez archeologów terminologię, zwracając uwagę na to, że w trakcie badań społeczeństw pradziejowych opisywane są raczej zwyczaje pogrzebowe i tylko niektóre elementy rytuału pogrzebowego, i to w wyjątkowych okolicznościach, dają się odtworzyć. Warto zatem mieć świadomość tego, że materiały grobowe mogą być tylko w pewnym stopniu tożsame ze zwierciadlanym zapisem doczesnych struktur społecznych. Nie można wykluczyć sytuacji, w której odzwierciedlenie wysokiego statusu w rytuale pogrzebowym w pewnej społeczności było tabu, bądź nie wszyscy jej członkowie mieli prawo do (takiej samej) ceremonii pogrzebowej⁴. Ponadto zróżnicowanie społeczne mogło co prawda być manifestowane podczas czynności rytualnych, ale niekoniecznie musi być ono widoczne w architekturze grobowej oraz w darach grobowych (Benz, Gramsch 2006, 430)⁵.

W kolejnych akapitach postaramy się dokonać analizy tych źródeł archeologicznych, które umożliwią nam identyfikację poszczególnych elementów zwyczajów pogrzebowych społeczności, użytkującej ciałopalne cmentarzysko w Janowicach w późnej epoce brązu i początkach wczesnej epoki żelaza, i pozwolą na próbę ich rekonstrukcji. W odniesieniu do Janowic taka charakterystyka jest o tyle istotna, że nekropole w dolinie Dunajca – na pograniczu trzech klasycznie rozumianych grup kultury łużyckiej – należą do rzadkiej kategorii stanowisk (por. Korczyńska, Cappenberg

³ Uważa się bowiem, że w społecznościach pradziejowych koncepcja śmierci może być porównywana do antropomorfizującego postrzegania świata przez dziecko, które nie dostrzega klarownej różnicy pomiędzy „ożywionym” i „nieożywionym” (por. np. Baron 2008, 199; Hofmann 2008, 354–355; Wittkowski 2018, 22; Veit 2018, 77).

⁴ W okresie przedkolonialnym wschodnioafrykańskie plemię Kikuu przywilej pogrzebania zwłok rezerwowało tylko dla wodza oraz jego kobiet, pozostali członkowie społeczności mieli prawo jedynie do rytuału pogrzebowego, ale nie pochówku (o ile nie zmarli tak zwaną niedojrzałą śmiercią, czyli osiągnęli odpowiedni wiek i dochowali się co najmniej jednego potomka, Volk-Kopplin 2018, 70).

⁵ W średniowieczu i wczesnych czasach nowożytnych, mimo przekonania, że w obliczu śmierci wszyscy są równi, wysoka pozycja społeczna bądź majątkowa zmarłego znajdowała odzwierciedlenie w rytuale pogrzebowym, w trakcie którego poprzez wyjątkowo długie kazanie czy wielkość orszaku pogrzebowego rodzina starała się zaimponować pozostałym mieszkańcom (np. Stollberg-Rillinger 2018, 38).

2018, ryc.1), w związku z czym charakterystyka zwyczajów funeralnych społeczności, zamieszkujących ten obszar, jest zagadnieniem rozpoznany w stopniu znikomym. Zdając sobie sprawę z licznych ograniczeń, wynikających ze specyfiki źródeł archeologicznych, wzięliśmy przy tym pod uwagę wspomnianą już niepowtarzalność obrządku pogrzebowego, zakładając, że prawidłowości obserwowalne w materialnych relikwach rytuału pogrzebowego można porównać do unikalnej sygnatury populacji użytkującej cmentarzysko, a ich wariancja może być odzwierciedleniem historii poszczególnych jednostek. Tak więc odstępstwa od konwencjonalnego (dominującego na cmentarzysku) zestawu inwentarzy grobowych bądź wysoki wskaźnik energii wydatkowanej na pochowanie danej osoby (Tainter 1978) mogły na przykład wiązać się z przyczyną śmierci⁶ (Binford 1971, 23 i nn.), być zależne od osobowości społecznej zmarłego, wynikającej m.in. z jego tożsamości i roli społecznej pełnionej przez niego za życia (Binford 1971, 23; por. też Hofmann 2008, 356), mogłyby wynikać z jego wysokiego statusu materialnego, odzwierciedlać pokrewieństwo w ramach grup krewniaczych (Rysiewska 1996) czy wreszcie być efektem rywalizacji prestiżowej w danej społeczności (Gramsch 2010; Przybyła 2014).

2. MATERIAŁY I METODYKA BADAŃ

2.1. Krótka charakterystyka cmentarzyska Janowice, st. 44

Stanowisko w Janowicach 44 (AZP 106-65/103, gmina Pleśna, powiat tarnowski) położone jest w obrębie Pogórza Rożnowskiego, na południowo-zachodnim stoku cypla lessowego, wznoszącego się ponad dolinę Lubinki – niewielkiego prawobrzeżnego dopływu Dunajca (ryc. 1).

W wyniku prospekcji, przeprowadzonej wiosną 2010 roku, z powierzchni stanowiska⁷ pozyskano ponad 600 fragmentów ceramiki naczyniowej, datowanych na późną epokę brązu oraz wczesną epokę żelaza (Korczyńska i in. 2012). Równocześnie prowadzone szerokopłaszczyznowe badania geomagnetyczne ujawniły anomalię znacznych rozmiarów, zorientowaną na osi północ-południe (por. Korczyńska i in. 2012; Kienlin i in. 2011). W celu wyjaśnienia charakteru tej struktury zdecydowano się

⁶ W wielu społecznościach spotykany jest podział na „dobrą” i „złą” śmierć: w średniowiecznym chrześcijaństwie funkcjonowało pojęcie „sztuki dobrej śmierci”, mającej formę uporządkowanego rytuału, odgrywanego się w otoczeniu członków grupy społecznej i przy pełnej świadomości umierającego (np. Stollberg-Rillinger 2018, 37). Z kolei w tradycyjnych społecznościach wschodniej Indonezji jako „dobrą” definiowano taką śmierć, która nastąpiła w podeszłym wieku (przy czym tylko posiadanie dzieci było gwarancją dalszego funkcjonowania w świecie pozagrobowym i dawało możliwość opieki nad żyjącymi), natomiast „zła” śmierć to śmierć gwałtowna – dla osoby zmarłej w ten sposób nie przewidywano możliwości dalszej egzystencji pod postacią przodka (Volk-Kopplin 2018, 67). Z kolei w starożytnym Egipcie śmierć poprzez utonięcie gwarantowała deifikację (taka śmierć spotkała bowiem według jednego z mitów Ozyrysa), natomiast kremacja była karą za popełnienie przestępstwa.

⁷ Chociaż stanowisko w Janowicach 44 (AZP 106-65/103) zostało wpisane do rejestru AZP już w 1988 roku, jego funeralny charakter został stwierdzony dopiero podczas badań terenowych w 2011 roku.

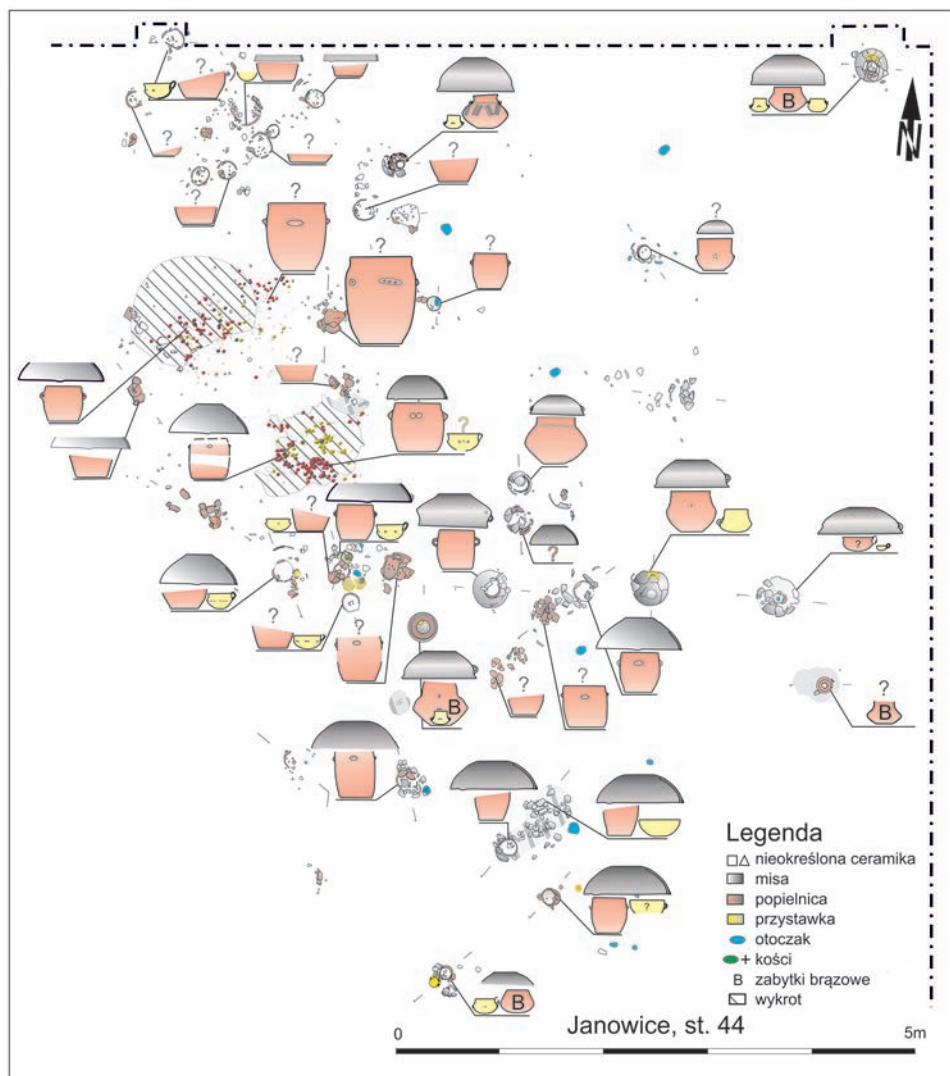

Ryc. 1. Lokalizacja cmentarzyska w Janowicach, st. 44 (AZP 106-65/103). Fot. K. Cappenberg

na przeprowadzenie badań wykopaliskowych. W trakcie trzech kampanii (w latach 2011, 2013 oraz 2014) przebadanych zostało 115 m², ujawniając 46 po części niemal całkowicie zniszczonych grobów ciałopalnych popielnicowych, pochodzących z późnej epoki brązu oraz z wczesnej epoki żelaza (ryc.2). Ponadto odkryta została jedna późnośredniowieczna jama odpadkowa (to właśnie ona wraz z przylegającym do niej wykrotem wywoływały wspomnianą anomalię geomagnetyczną, por. Wojenka 2014), niewielka nieckowata jama, której funkcja pozostaje niejasna, oraz trzy struktury, które dopiero na etapie opracowywania materiału, w wyniku wieloczynnikowych analiz tafonomicznych oraz badań porównawczych technologii i stylistyki ceramiki, jednoznacznie zostały zinterpretowane jako wykroty (por. Korczyńska 2014; Korczyńska, Cappenberg 2018; Korczyńska w druku).

2.2 Analizy porównawcze ceramiki naczyniowej wykorzystanej podczas funeralnych czynności rytualnych

Wypracowanie regionalnego schematu typologicznego ceramiki naczyniowej dla janowickiego zespołu stanowisk umożliwiło analizę porównawczą form oraz wstępną charakterystykę petrograficzną naczyń z nekropoli (JANo1-JANo6) oraz ich odpowiedników, pozyskanych z kontekstu osadowego (JANo7-JAN12). Chociaż oddalona

Ryc. 2. Janowice, st. 44 – rozmieszczenie pochówków z rekonstrukcją inwentarzy grobowych

o 2 km osada Janowice st. 6 (AZP 106-65/61) raczej nie była zamieszkiwana przez populację użytkującą cmentarzysko (badania powierzchniowe wykazały, że bliżej cmentarzyska znajdują się kolejne osady związane z kulturą łużycką: AZP 106-65/70-72 oraz AZP 106-65/107), to tak niewielki dystans pozwala na generalne obserwacje, dotyczące stylistyki oraz technologii produkcji naczyń.

Opis petrograficzny wykonany został na podstawie obserwacji mikroskopowych w świetle przechodzącym, przeprowadznych przy użyciu mikroskopu polaryzacyjnego Nikon LV100POL. Badaniami objęto dwanaście preparatów mikroskopowych,

pochodzących z naczyń reprezentujących przede wszystkim młodszą fazę użytkowania cmentarzyska. Jedynie dwa preparaty (JANo1 i JANo7) wykonano z naczyń cienkościennych (czerpaki), natomiast pozostałe dziesięć próbek reprezentuje tzw. ceramikę grubościenną (garnki i misy).

2.3. Analizy antrakologiczne – metody

Węgłe drzewne zostały oznaczone z 15 prób, pochodzących z 10 obiektów. O wyborze obiektów do analizy antrakologicznej zdecydowała analiza stopnia zniszczenia urny, pozwalająca na pewniejsze wnioskowanie o przynależności zespołów węgla drzewnych do grobu. Wypełniska urn zostały przeszlamowane przez sito o średnicy oczek $\varnothing = 0,2$ mm. Uzyskany materiał po wysuszeniu przebrano pod mikroskopem stereoskopowym, selekcionując szczątki roślin nadające się do identyfikacji taksonomicznej. Oprócz węgla drzewnych nie znaleziono innych zwęglonych makroskopowych szczątków roślin.

Węgłe drzewne oznaczono przy użyciu mikroskopu metalograficznego, stosując powiększenia od 100 do 500 razy, oraz porównano z atlasami anatomicznymi (Schweingruber 1990a; 1990b) i okazami z kolekcji porównawczej, znajdującej się w Zakładzie Paleobotaniki Instytutu Botaniki im. W. Szafera Polskiej Akademii Nauk. Oznaczanie poszczególnych fragmentów węgla polega na obserwacji ich świeżych przełomów w trzech przekrojach anatomicznych: poprzecznym, podłużnym promieniowym i podłużnym stycznym. W celu spostrzeżenia wszystkich szczegółów anatomicznych, charakterystycznych dla odpowiednich gatunków, zaleca się badanie fragmentów większych niż 4 mm^3 , niemniej jednak okazy mniejsze są często również oznaczalne (Chabal i in. 1999). Na stanowisku w Janowicach 44 (AZP 106-65/103) bardzo rzadko natrafiono na fragmenty o 4 mm^2 w przekroju poprzecznym, gdyż większość zachowanych fragmentów była niewielka, najczęściej o $1-2 \text{ mm}^2$ w tym przekroju. Zazwyczaj oznaczany jest każdy fragment węgla drzewnych znaleziony w próbie, natomiast nie analizowano fragmentów mniejszych niż 1 mm^2 w przekroju poprzecznym. Małe rozmiary zachowanych fragmentów także uniemożliwiły obserwację przebiegu przyrostów rocznych i określenia, czy drewno pochodziło z pnia, gałęzi lub pędu.

Wielkość fragmentów węgla drzewnych, stan zachowania oraz ich charakterystyka anatomiczna ma wpływ na wyniki analizy i dany fragment może zostać oznaczony do poziomu gatunku, rodzaju, rodziny lub ogólnie może być zaliczony do grupy drzew i krzewów liściastych lub szpilkowych (Schweingruber 1982; Chabal i in. 1999; Lityńska-Zajac, Wasylkowa 2005). Drewna drzew i krzewów rodzimych na terenie Europy zazwyczaj oznaczane są do poziomu rodzaju ze względu na brak wyraźnych cech diagnostycznych, odróżniających poszczególne gatunki w obrębie rodzaju. Oznaczenie do poziomu gatunków jest wynikiem występowania we florze tylko jednego gatunku reprezentującego dany rodzaj (Lityńska-Zajac, Wasylkowa 2005).

Podstawą oszacowania frekwencji taksonów w zespole węgla drzewnych jest zazwyczaj liczba zachowanych i/lub analizowanych fragmentów (Chabal i in. 1999). Obiekty z Janowic podzielone zostały na dwa zespoły, odpowiadające dwóm poziomom

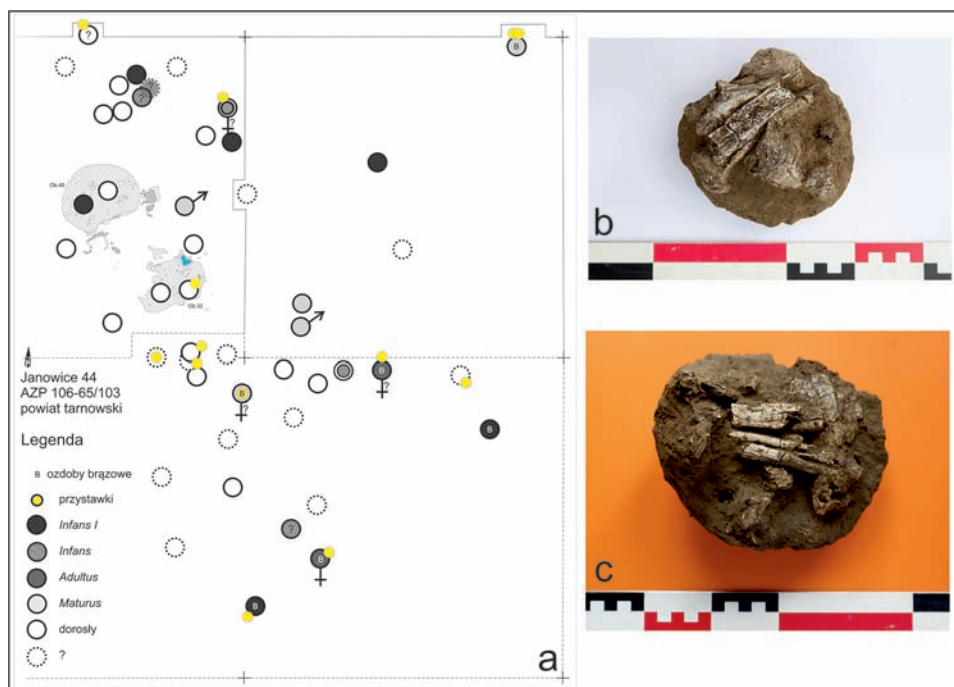
chronologicznym (HaB1 i HaB2-HaC, tabela 1). Wyniki analizy antrakologicznej z grobów z Janowic przedstawiono w postaci liczby fragmentów węgla drzewnych znalezionych w danym obiekcie (tabela 1), natomiast na tej podstawie nie może być przeprowadzone wnioskowanie o udziale poszczególnych taksonów w grobach, ze względu na zbyt mało reprezentatywną grupę badanych obiektów i bardzo małą liczebność węgla w poszczególnych obiektach. W tym przypadku jedynie częstość występowania poszczególnych taksonów w obiektach może posłużyć do lepszego scharakteryzowania zespołów węgla drzewnych.

Tabela 1. Węgłe drzewne z grobów kultury łużyckiej w Janowicach, st.44

Janowice 106-65/103	HaB1							HaB2-HaC		
	ob. 6	ob. 17	ob. 26	ob. 28	ob. 19	ob. 44	ob. 25	ob. 30	ob. 41	ob. 42
Taksony/liczba prób	1	1	2	4	1	1	2	1	1	1
<i>Abies alba</i>				1						
<i>Carpinus betulus</i>				4	5	5			2	4
<i>Fagus sylvatica</i>		2		4	4		1	4	1	
<i>Fraxinus excelsior</i>			1	1						
<i>Acer</i> sp.			1							
<i>Betula</i> sp.		3								2
<i>Prunus</i> sp.					1					
<i>Quercus</i> sp.	1	3	2	3	2	5			7	
<i>Salix</i> sp./ <i>Populus</i> sp.							1			
<i>Tilia</i> sp.	1			25	7		1			
<i>Ulmus</i> sp.					1	1				
Maloideae								2		
liściaste		2	1	6		3	1		1	
Suma fragmentów	2	10	5	44	20	14	4	6	11	6

2.4. Analizy antropologiczne – metody

Analiza antropologiczna została wykonana zgodnie z zalecaną metodyką badawczą (Dokladal 1999; Fairgrieve 2008). W celu stwierdzenia, czy na cmentarzysku w Janowicach przepalone kości były deponowane w anatomicznym porządku, materiał kostny eksplorowano pięciocentymetrowymi warstwami mechanicznymi, a następnie szlamowano przy użyciu sit o oczkach $\varnothing = 0,5$ i $\varnothing = 0,2$ mm. Poszczególne etapy eksploracji popielnic były dokumentowane fotograficznie (ryc. 3). Pierwszym etapem analizy antropologicznej była anatomiczna segregacja materiału na poszczególne części szkieletu. Następnie określono barwę i stopień przepalenia kości oraz wiek i płeć pochowanych osób, a także masę kości z danego grobu. Ustalenie liczby pochowanych osób umożliwiła obecność fragmentów diagnostycznych, które w szkielecie człowieka występują pojedynczo bądź parzyście (Gładykowska-Rzeczycka 1972). Wiek w chwili zgonu określono w oparciu o powszechnie przyjęte w antropologii kryteria

Ryc. 3. Wiek i płeć pochowanych na cmentarzysku w Janowicach, st. 44: a – planigrafia pochówków; b – pochówek osoby w wieku *Maturus* na dnie popielnicy, z grobu 26; c – przepalane kości na dnie popielnicy z grobu 22, na zdjęciu widoczne szczątki, należące do kobiety w wieku *Maturus*, kości dziecka znajdowały się w górnej części urny). Fot. M. Korczyńska

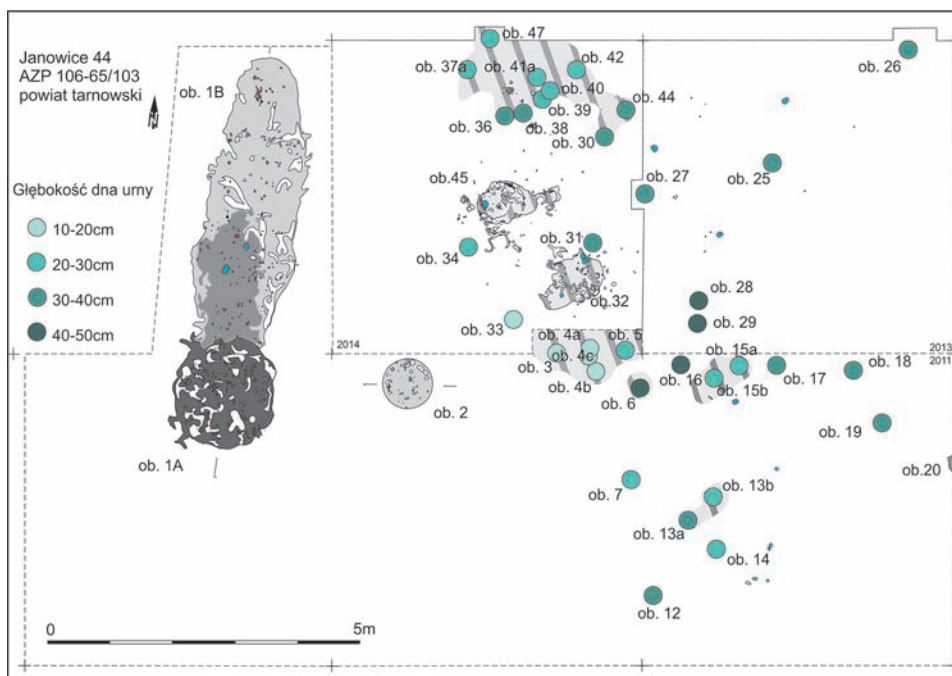
anatomiczne i morfologiczne (Fairgrieve 2008). W przypadku szkieletów dziecięcych uwzględniano stan zaawansowania rozwoju morfologicznego kośćca (Scheuer, Black 2000). Oszacowanie wieku w chwili zgonu osób dorosłych umożliwiało głównie stopień obliteracji szwów czaszkowych (White, Folkens 2005). Oznaczenia płci dokonano tylko dla osób dorosłych, kierując się wykształceniem diagnostycznych w tym zakresie elementów morfologicznych szkieletu, przede wszystkim czaszki (White, Folkens 2005).

3. WYNIKI PRZEPROWADZONYCH ANALIZ

3.1 Groby na cmentarzysku w Janowicach i ich inwentarz

Na cmentarzysku wyróżnić można dwa horyzonty chronologiczne, odpowiadające dwóm podstawowym rodzajom grobów.

Do pierwszej grupy zaliczyć należy stosunkowo dobrze zachowane groby, w przypadku których jako popielnice wykorzystywane były naczynia wazowate. Pochówki nakrywane były misami profilowanymi, a inwentarz grobowy zazwyczaj ograniczony

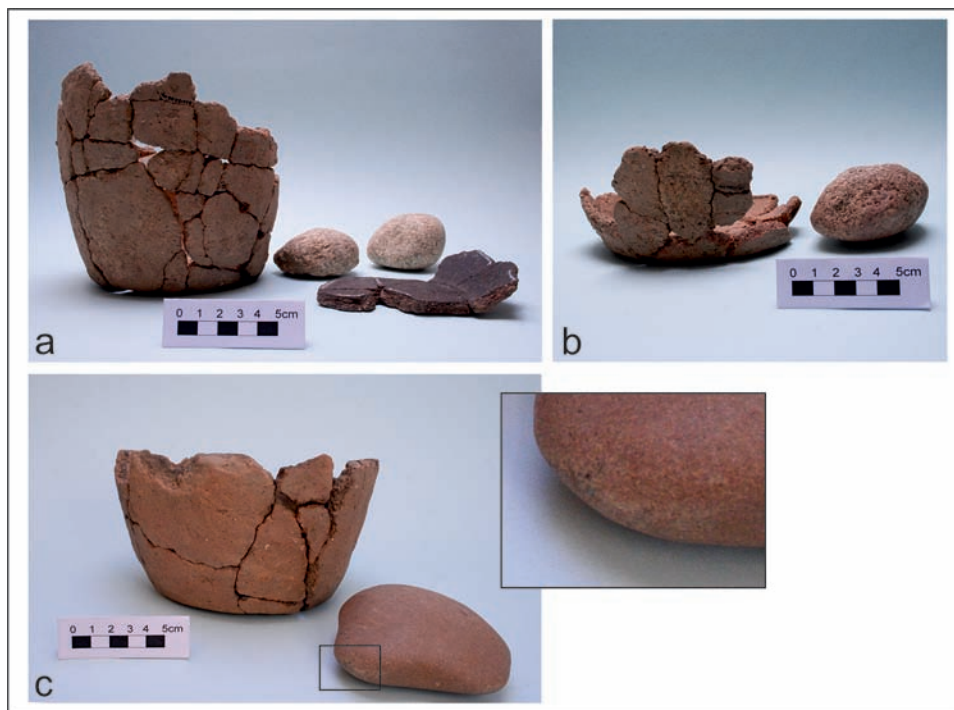

Ryc. 4. Janowice, st. 44 – planigrafia grobów z uwzględnieniem głębokości zalegania den popielnic.

był do jednej przystawki (z reguły niewielkiej czarki, dostawionej do popielnicy od strony północnej). Naczynia zdeponowane w tych grobach mają cechy stylistyczne, pozwalające na ich datowanie w ramach początków HaB (por. Korczyńska, Cappenberg 2018; Korczyńska, w druku).

Drugą grupę stanowią groby pierwotnie zdeponowane nieco płycej (ryc. 4). Z tego powodu ich popielnice, odkrywane w humusie ornym zachowane były tylko w partii przydennej, a misy przykrywające pochówek cechował wysoki stopień fragmentacji. W przypadku tej grupy grobów rolę pojedynczych przystawek odgrywały czerpaki profilowane o półkolistych dnach lub czerpaki o baniastym brzuścu i wyodrębnionym brzegu, zazwyczaj zdeponowane na północny wschód od urny. Tę grupę grobów należałoby wiązać z fazą, odpowiadającą schyłkowi HaB i początkom wczesnej epoki żelaza (por. Korczyńska, Cappenberg 2018; Korczyńska, w druku). Pojedyncze ułamki ceramiki, zdobione okrągłym guzem z wklęśnięciem w partii centralnej (por. ryc. 8a), pozwalają na przypuszczenie, że schyłek użytkowania cmentarzyska może przypadać na HaD.

Zaobserwowane zróżnicowanie głębokości grobów raczej nie powinno być tłumaczone czynnikami postdepozycyjnymi – płycej wkopane groby znajdowały się pomiędzy pochówkami, zlokalizowanymi na znacznej głębokości (ryc. 4), ale odzwierciedla tradycje funeralne populacji, użytkującej cmentarzysko w różnych okresach

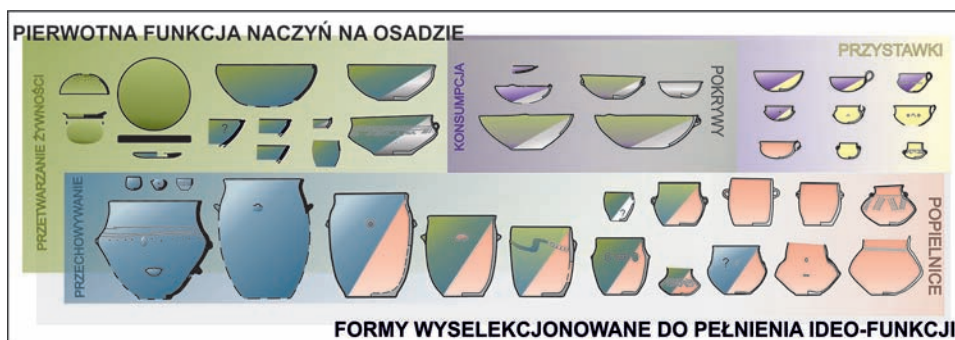
Ryc. 5. Przykłady otoczaków, znalezionych w kontekście funeralnym (a – grób 14; b – grób 5; c – grób 13a). Fot. M. Korczyńska

chronologicznych. Podobną obserwację można przeprowadzić na przykład w odniesieniu do cmentarzysk w Targowisku (Konieczny 2014) i Bachórze-Chodorówce (Gedl 1994).

Przy trzech pochówkach z młodszej fazy (ryc. 5) oraz w wykrocie, zawierającym m.in. inwentarz trzech redeponowanych grobów (por. Korczyńska w druku, tabl. V) znaleziono otoczaki rzeczne, mające w części przypadków ślady starcia powierzchni. Kwestią otwartą pozostaje pytanie, czy były one wykorzystywane podczas rytuału (por. podrozdział 4.4), czy też służyły, na przykład, do oznaczania grobów na powierzchni.

3.2. Porównanie ceramiki naczyniowej, wykorzystanej podczas funeralnych czynności rytualnych z materiałem osadowym

Diachroniczna analiza porównawcza morfologii naczyń pozyskanych z osady w Janowicach 6 z ceramiką funeralną pokazała, że w kontekście osadowym funkcjonowało zdecydowanie szersze spektrum form naczyń. Do typów występujących jedynie na osadzie należą takie formy, które można by wiązać z działalnością produkcyjną (jak np. naczynia sitowate, talerze-placki, niektóre rodzaje mis), oraz garnki i wazy o dużych rozmiarach, zapewne pełniące funkcję zasobową (ryc. 6). Część

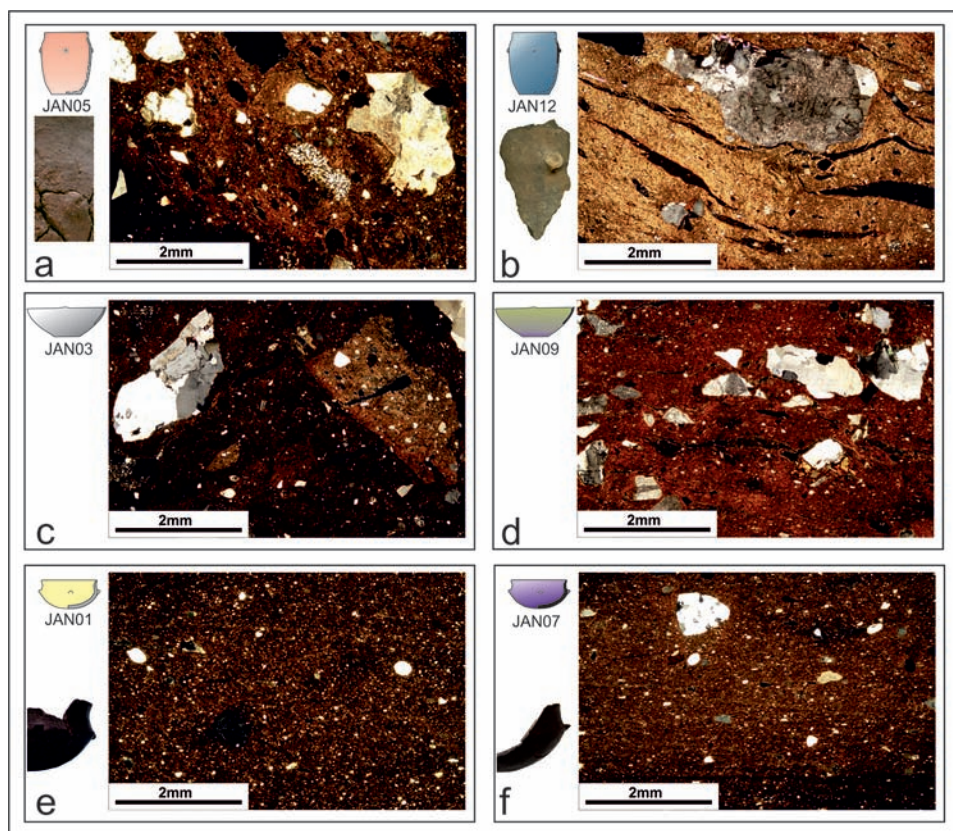
Ryc. 6. Porównanie form naczyń, wykorzystanych podczas czynności rytualnych z materiałem osadowym. Rys. M. Korczyńska

Ryc. 7. Ślady starcia na dnie popielnicy z grobu 28. Fot. M. Korczyńska

form (zwłaszcza popielnic) ze starszej fazy cmentarzyska wydaje się nie mieć odpowiedników na osadzie. Na podstawie tej obserwacji nie powinniśmy jednak od razu formułować wniosku, sugerującego odmienną tradycję funeralną. Po pierwsze, sytuację tę można wytłumaczyć stosunkowo niewielką próbą fragmentów ceramiki osadowej, datowanej na HaB1 (por. Kienlin i in. 2010; Korczyńska, w przygotowaniu). Po drugie, popielnica z grobu 28, należąca do tej grupy naczyń, ma na dnie wyraźne ślady starcia, co świadczy o tym, że przed złożeniem do grobu była użytkowana (ryc. 7, por. podrozdział 4.1).

Także niemal wszystkie wątki i motywy ornamentacyjne, zaobserwowane na cmentarzysku, znajdują dobre odpowiedniki na osadzie. Z perspektywy materiałów osadowych sytuacja prezentuje się nieco odmiennie. Oprócz takich elementów, jak poziome guzy umieszczone w dolnych partiach waz, których występowanie wydaje się ograniczać do ceramiki zasobowej, na cmentarzysku praktycznie niespotykane są zorientowane pionowo soczewkowate guzy, umieszczone pod wylewami garnków, podczas gdy jest to ornament stosunkowo popularny na osadzie (por. Kienlin i in. 2010). Ponieważ guzy te nie wydają się pełnić funkcji użytkitarnej (jak można

Ryc. 8. Zestawienie mikrofotografii mas ceramicznych (nikole skrzyżowane) z wybranymi formami naczyń z przełomu późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, poddawanych badaniom petrograficznym (a, c, e – ceramika funeralna z Janowic, st. 44; b, d, f – ceramika osadowa z Janowic, st. 6)

by przypuszczać w odniesieniu choćby do perforacji pod wylewem), trudno zdecydować, czy ich absencja w kontekście funeralnym wynika z nieco odmiennej chronologii analizowanych materiałów czy raczej może być tłumaczona zwyczajami pogrzebowymi (być może garnki wyposażone w taki ornament nie mogły być wykorzystane w rytuale pogrzebowym).

Obserwacje mikroskopowe płytek cienkich, wykonanych z grubościennych garnków i mis, zarówno w przypadku materiałów osadowych, jak i naczyń funeralnych (ryc. 8a–d), wykazały obecność anizotropowej optycznie masy ilastej o zróżnicowanym zabarwieniu (od jasnobrązowego do niemal czarnego), które może wykazywać wyraźną zmienność nawet w obrębie pojedynczego preparatu, co związane jest z nierównomiernym dostępem tlenu w trakcie procesu wypalania. Widoczne są liczne podłużne pory, zorientowane w przybliżeniu równolegle do ścianek naczynia, związane zapewne z kurczliwością masy ilastej. Niekiedy obserwować można również niewielkie puste przestrzenie, powstałe na skutek wypalenia tkanek

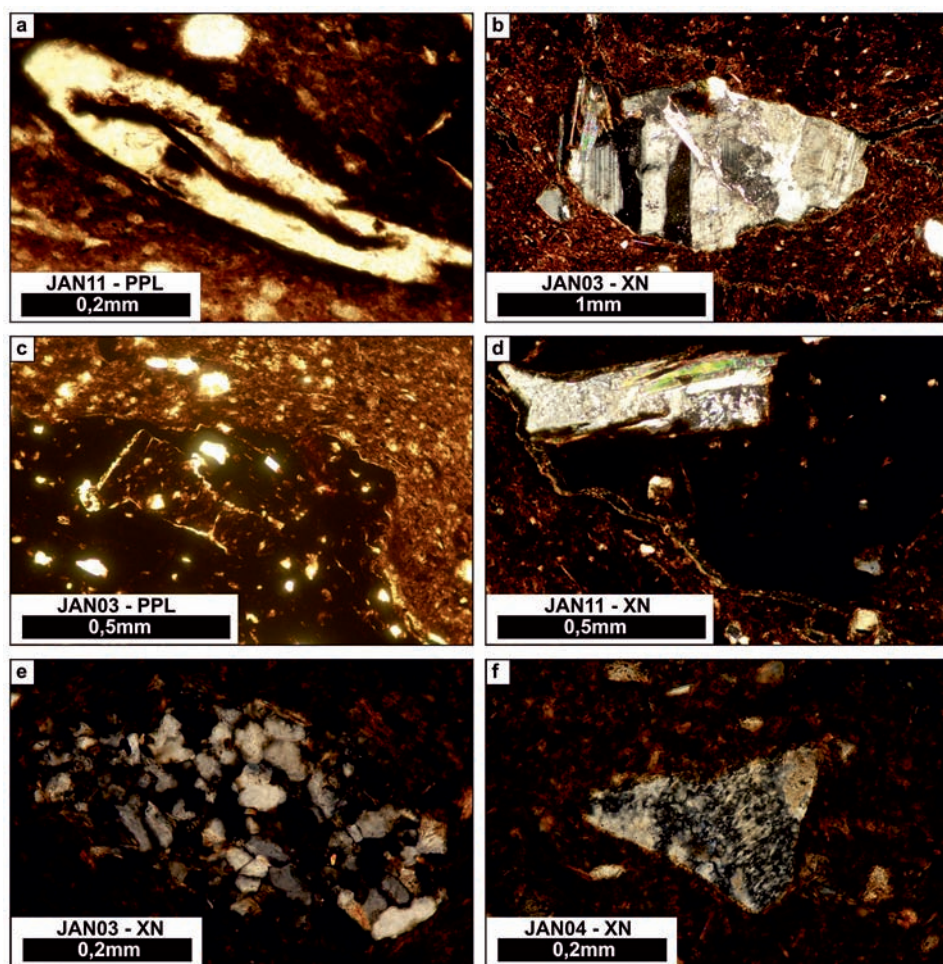
roślinnych (będących przypuszczalnie zanieczyszczeniem surowca ilastego – ryc. 9a). Udział ziaren frakcji pylastej nie przekracza 10% obj. Domieszkami współwystępującymi w masach ceramicznych w zróżnicowanych proporcjach objętościowych są: tłuczeń kamienny, tłuczeń ceramiczny oraz piasek. Są one raczej nierównomiernie rozmieszczone w obrębie preparatów, a ich łączny udział waha się od około 10 do około 40% obj. Dwa pierwsze spośród wymienionych składników uznać należy niewątpliwie za materiał intencjonalnie dodany, w celu schudzenia mas garncarskich.

Ostrokrawędzisty tłuczeń kamienny (do około 4 mm), wykonywany był ze skał magmowych, charakteryzujących się strukturą nierównokrystaliczną (seryjną) lub równokrystaliczną (zwykle średniokrystaliczną) oraz bezładną teksturą. W składzie mineralnym dominują: skałen potasowy, plagioklaz, kwarc, biotyt i muskowit, co pozwala przyjąć, że do produkcji tego typu domieszki używano granitoidów (głównie granitów dwułyżczykowych – ryc. 9b). Występowanie tłuczni kamiennego stwierdzono we wszystkich badanych preparatach wykonanych z ceramiki grubej roboty, choć w niektórych próbkach ustępuje on wyraźnie pod względem objętościowym tłuczniowi ceramicznemu.

Tłuczeń ceramiczny charakteryzuje się nierównomiernym stopniem rozdrobnienia (jego wielkość rzadko przekracza 3 mm). Udział objętościowy tej domieszki jest zróżnicowany – w niektórych próbkach stanowi ona składnik dominujący, w innych natomiast występuje jedynie w ilościach śladowych lub jest nieobecna. Obserwacje mikroskopowe pozwoliły stwierdzić, że do produkcji tłuczni ceramicznego używano głównie fragmentów naczyń, zawierających domieszki typowe dla wyrobów grubościennych (ryc. 9c, d).

Obecne w masach garncarskich ziarna piasku, charakteryzujące się nierównomiernym stopniem obtoczenia (zwykle ostrokrawędziste do półobtoczonych), reprezentowane są głównie przez kwarc, przy istotnym udziale skaleni oraz fragmentów skał (głównie mułowców i piaskowców szarogłazowych typowych dla fliszu karpackiego, rzadziej skał krzemionkowych – ryc. 9e, f). Występują one w badanej ceramice w niewielkich lub co najwyżej umiarkowanych ilościach i niewykluczone, że przynajmniej w niektórych przypadkach są naturalnymi zanieczyszczeniami użytego do produkcji naczyń surowca ilastego.

Masy garncarskie użyte do produkcji obu cienkościennych czerpaków (ryc. 8e, f) wykazywały zdecydowanie odmienny charakter petrograficzny w porównaniu z ceramiką grubościenną. Tło ilaste charakteryzuje się raczej jednorodnym, jasnobrązowym zabarwieniem i jest anizotropowe pod względem optycznym. Porowatość jest znacznie niższa niż w przypadku ceramiki grubościennej. Widoczne miejscami większe podłużne pustki o przebiegu skośnym względem ścianek naczynia uznać tu należy najprawdopodobniej za ślady konstrukcyjne (miejsca złączenia wałeczków). Niekiedy obserwować można również niewielkie, podłużne pustki powstałe poprzez wypalenie tkanek roślinnych. Pod względem granulometrycznym zdecydowanie dominują równomiernie rozproszone składniki mineralne należące do frakcji pylastej (około 15–20% obj. – głównie kwarc, muskowit i skałenie). Udział ziaren piasku

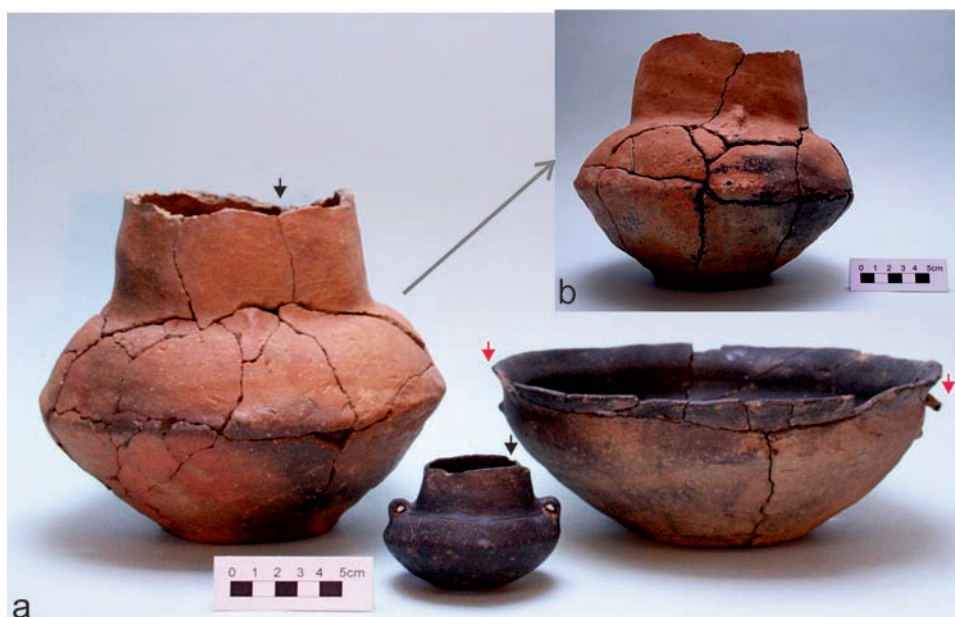
Ryc. 9. Mikrofotografie prezentujące wybrane detale mas ceramicznych widoczne w płytkach cienkich (PPL – jeden nikol, XN – nikole skrzyżowane): a – pusta przestrzeń po wypalanej substancji organicznej; b – ostrokrawędzisty fragment tłucznia skalnego wykonanego z granitu dwulyszczkowego; c – fragment wtórnie użytej ceramiki z widoczną wewnątrz wcześniejszą generacją tłucznia ceramicznego; d – fragment wtórnie użytej ceramiki z widocznym wewnątrz ostrokrawędzistym ziarnem tłucznia granitowego; e – mułowiec; f – skała krzemionkowa

kwarcowego jest bardzo niski (poniżej 2% obj. – zazwyczaj ziarna półostrokrawędziste do półobtoczonych). Ich rozmiary nie przekraczają 1 mm (zwykle poniżej 0,5 mm). Nie stwierdzono obecności tłucznia ceramicznego ani kamiennego. Najprawdopodobniej mamy tu do czynienia z masami ceramicznymi, wykonanymi z gliniek pylastych, które zostały schudzone śladowymi ilościami piasku lub były całkowicie pozbawione składników intencjonalnie dodanych.

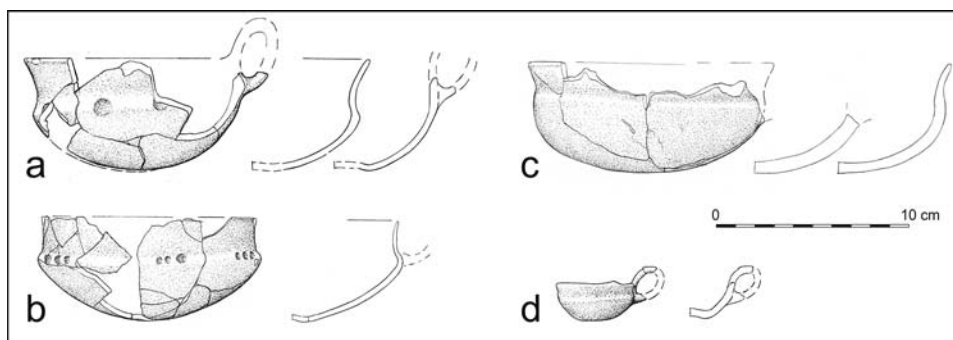
Zaprezentowane powyżej wyniki wstępnych badań petrograficznych nie pozwalają na wskazanie istotnych różnic pomiędzy ceramiką, pochodzącą z kontekstu osadniczego i funeralnego. Można zaryzykować wysunięcie ogólnego przypuszczenia, że masy ceramiczne naczyń wykorzystywanych w trakcie ceremonii pogrzebowej były przygotowywane w oparciu o to samo zaplecze surowcowe, przy użyciu podobnych zabiegów technologicznych, a także ze zbliżoną starannością, w porównaniu z wyrobami wykorzystywanymi w życiu codziennym (por. podrozdział 4.1). Do mas garncarskich, przeznaczonych do produkcji ceramiki grubościennej, zazwyczaj dodawano mieszaninę łatwo dostępnych domieszek schudzających, w której skład wchodziły pokruszone skały magmowe (zapewne o pochodzeniu eratycznym), tłuczeń ceramiczny, a najprawdopodobniej również drobno- i średnioziarnisty piasek. Zwraca przy tym uwagę wyraźny brak standaryzacji receptur, co może utrudniać wydzielenie jednoznacznie zdefiniowanych grup technologicznych w przypadku tej kategorii wyrobów. Godne odnotowania jest intencjonalne wykorzystanie do produkcji obu naczyń cienkościennych starannie dobraneo, jednorodnego surowca ilastego (glinka lessopodobna?).

3.3. Intencjonalne uszkodzanie naczyń

Część popielnic ze starszej fazy użytkowania cmentarzyska ma ślady wtórnej działalności ognia (ryc. 10b, podrozdział 4.3). Ponadto większość popielnic w tej grupie

Ryc. 10. Intencjonalne uszkodzenia naczyń na cmentarzysku w Janowicach, st. 44 na przykładzie ceramicznego inwentarza grobu 6 (a – obtłuczone brzegi (strzałka czarna), utracone ucha (strzałka czerwona); b – ślady wtórnej działalności ognia na popielnicy). Fot. M. Korczyńska

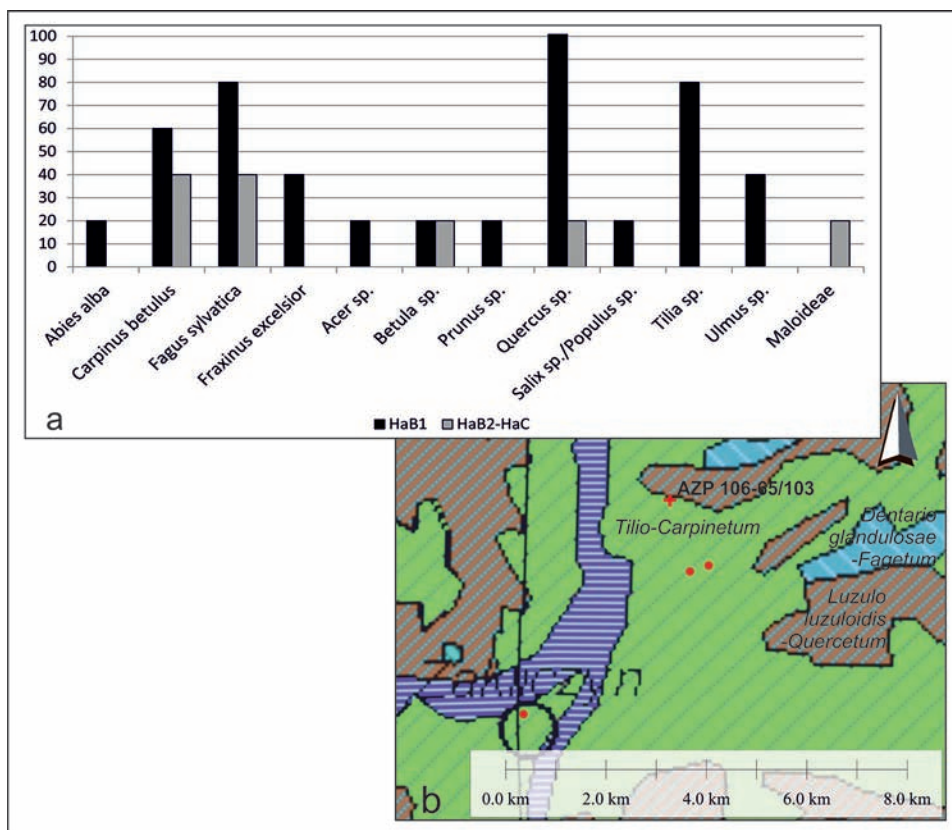
Ryc. 11. Przykłady czerpaków, charakteryzujących się z utraconymi uchami (a – grób 4a; b – grób 4b; c, d – grób 18). Rys. M. Korczyńska

grobów charakteryzują obtłuczone krawędzie wylewów. Poza tym, niemal we wszystkich formach dwuuchoch jedno bądź oba ucha są obłamane (ryc. 10a). W związku ze stosunkowo dużą głębokością deponowania inwentarzy grobowych, a zatem zadowalającym stanem zachowania tych grobów, wydaje się, że nie mamy do czynienia ze śladami postdepozycyjnymi, lecz działaniem celowym (podrozdział 4.4). Także część czerpaków, zdeponowanych w grobach z fazy młodszej ma obłamane ucha (ryc. 11). Intencjonalne niszczenie naczyń, używanych do celów rytualnych jest zjawiskiem często spotykanym w późnej epoce brązu i wczesnej epoce żelaza (por. podrozdział 4.4.).

3.4. Analizy antrakologiczne

Badanie węgla drzewnych z cmentarzyska ma na celu dostarczenie informacji, dotyczących wykorzystywania zasobów leśnych do rytuałów funeralnych (Moskal-del Hoyo 2012). Węgle drzewne znalezione na stanowisku Janowice 44 charakteryzują się niezbyt dobrym stanem zachowania. Niewielka ich część ma silnie spieczoną strukturę anatomiczną, która prawdopodobnie jest wynikiem działania wysokiej temperatury lub spalenia wilgotnego drewna (Théry-Parisot 2001; Lityńska-Zajac, Wasylikowa 2005). W nielicznych fragmentach udokumentowano ślady działalności mikroorganizmów.

W wyniku analizy węgla drzewnych, pozyskanych z wypełnisk popielnic zaobserwowano stosunkowo duże zróżnicowanie w składzie gatunkowym drzew. Potwierdzono użycie drewna, odpowiadające 12 taksonom oznaczonym do poziomu gatunku, rodzaju i podrodziny, bez uwzględniania szerszych kategorii, takich jak np. liściaste czy szpilkowe (tabela 1, ryc. 12a). Wśród drzew szpilkowych oznaczono jodłę pospolitą (*Abies alba*), natomiast wśród drzew liściastych znaleziono szczątki klonu (*Acer* sp.), brzozy (*Betula* sp.), grabu pospolitego (*Carpinus betulus*), buka zwyczajnego (*Fagus sylvatica*), jesionu wyniosłego (*Fraxinus excelsior*), śliwy (*Prunus* sp.), dębu (*Quercus* sp.), wierzby lub topoli (*Salix* sp. lub *Populus* sp.), lipy (*Tilia* sp.), wiązu (*Ulmus* sp.) oraz podrodziny jabłkowych (Maloideae). W każdym z analizowanych grobów

Ryc. 12 Janowice, st. 44 – a – diachroniczne porównanie frekwencji taksonów w popielnicach; b – mapa potencjalnej roślinności naturalnej (za: Matuszkiewicz 2008) z zaznaczonymi stanowiskami, wymienionymi w artykule

wyodrębniono od jednego do pięciu taksonów. Wyższą różnorodność taksonomiczną zaobserwowano w grobach z wczesnej fazy (HaB1), wśród których znaleziono 11 taksonów (ryc. 12a). Najczęściej spotykany był dąb, którego szczątki znaleziono w 6 grobach z tej fazy. Stosunkowo często natrafiono na pozostałości lipy i buka, które zostały znalezione w 4 obiektach. Grab wystąpił w 3 obiektach, jesion i wiąz w 2 grobach, natomiast na pozostałe taksony natrafiono jedynie w jednym obiekcie. W grobach z młodszej fazy znaleziono pozostałości 5 taksonów. Najczęściej występującymi taksonami były grab i buk, które zostały znalezione w 2 obiektach, natomiast pozostałe taksony zostały udokumentowane tylko w jednym obiekcie.

Pomimo niewielkiej liczebności fragmentów węgla drzewnych, mogą one być interpretowane jako pozostałości po stosach ciałopalnych. Prawdopodobnie z tego samego powodu oraz na podstawie zachowanych jedynie niewielkich fragmentów można sądzić, że nie były one deponowane celowo, lecz przypadkiem dostały się do urny wraz z wybranymi ze stosu kośćmi. Znaczna różnorodność taksonomiczna wskazuje

na brak wyraźnej selekcji w doborze gatunków drzew i krzewów wykorzystywanych do budowy stosu. Zestaw taksonomiczny z grobów odpowiada liście taksonów, znalezionej na nieodległym stanowisku o charakterze osadowym w Janowicach st. 6 (AZP 106-65/61) oraz na czterech sąsiednich stanowiskach z analogicznymi materiałami datowanymi na późną epokę brązu i wczesną epokę żelaza (Moskal-del Hoyo i in. 2015). Na stanowisku osadowym nr 6 w Janowicach udokumentowano 21 taksonów użytkowanych jako drewno opałowe, wśród których dominującymi taksonami były dąb, grab i buk. W porównaniu z materiałami osadowymi, w przypadku danych z cmentarzyska zaskakuje stosunkowo częste występowanie szczątków lipy, która na osadzie została znaleziona jedynie sporadycznie. Liczne analizy antrakologiczne wykazały, że najczęściej pozostałości drewna gatunków i rodzajów najobficiej występujących na stanowisku w dużej mierze mogą odzwierciedlać drzewa i krzewy, przeważające pod względem ilościowym w okolicznych drzewostanach, w szczególności biorąc pod uwagę analizę warunków siedliskowych i potencjalnej roślinności naturalnej (Badal 1992; Chabal 1997; Ntinou 2002; Carrión 2005; Lityńska-Zajac, Wasylkowa 2005; Moskal-del Hoyo i in. 2015). Przewaga dębu, grabu i buka zarówno na stanowisku osadowym, jak i na cmentarzysku w Janowicach prawdopodobnie związana jest z dużym udziałem tych drzew w lokalnych zbiorowiskach leśnych. Powszechność występowania dębu i grabu może wskazywać na pozyskiwanie drewna z grądów, natomiast stosunkowo duży udział buka może wskazywać na występowanie tego gatunku w obrębie grądów lub występowanie płatów buczyny. Według mapy potencjalnej roślinności naturalnej (Matuszkiewicz 2008, ryc. 12b), w pobliżu stanowiska archeologicznego głównym zbiorowiskiem leśnym powinien być grąd subkontynentalny (*Tilio-Carpinetum*), jak również w okolicy cmentarzyska mogłyby występować płaty acydofilnego podgórskiego lasu dębowego (*Luzulo luzuloidis-Quercetum*) i żyznej buczyny karpackiej (*Dentario glandulosae-Fagetum*).

3.4. Analizy antropologiczne

Analiza antropologiczna została przeprowadzona dla 46 obiektów grobowych, z których jeden uznano za grób symboliczny. Zawierał on bardzo niewielką ilość kości (0,1 g), które ze względu na jego płytkie zaleganie, mogły znaleźć się w nim przypadkowo. Łącznie w 45 grobach pochowano 48 osób. Większość stanowiły pochówki pojedyncze, tylko w 6,6% grobów znaleziono szczątki dwóch osób. W każdym wyróżnionym takim przypadku były to pochówki, zawierające przepalone kości osoby dorosłej i dziecka. W grobach podwójnych delikatne kości dziecka grupowały się w środkowej lub górnej części naczynia, co mogłoby sugerować kremację na dwóch stosach, a następnie umieszczenie kości obydwu osób w jednej urnie. Przyjmując takie założenie, kremacje mogły być prowadzone równolegle lub ciałopalenie, a następnie wspólną depozycję szczątków mógł dzielić pewien okres czasu. Niewielki udział grobów podwójnych jest zbliżony do obserwowanego na innych cmentarzyskach ciałopalnych kultury łużyckiej, np. Opatów (Szczepanek 2002), Tresta (Szczepanek 2011), Kokotów (Szczepanek 2015) lub Targowisko (Wróbel 2014). W pojedynczych

Tabela 2. Janowice st. 44 – struktura wieku i płci zmarłych pochowanych na cmentarzysku (M – mężczyzna, K- kobieta, ? – płeć nieokreślona)

Wiek	N			Razem	
	?	M	K	N	%
<i>Infans I</i>	6			6	12,5
<i>Adultus</i>			2	2	4,2
<i>Maturus</i>	3	2	2	7	14,6
<i>Infans</i>	3			3	6,3
dorośli	24			24	50
?	6			6	12,5
Razem	42	2	4	48	100

pochówkach popielnicowych nie stwierdzono układu anatomicznego kości w urnie. Większość grobów zawierała pochówki osób dorosłych, dzieci stanowiły jedynie 18,75% analizowanej grupy (tabela 2, ryc. 4). Zachowane, diagnostyczne elementy szkieletu pozwoliły na określenia płci pochowanych tylko w sześciu obiektach. Takie wyniki utrudniają obserwację zróżnicowania zwyczajów funeralnych w zależności od płci pochowanych. W wielu przypadkach możliwe było jedynie ustalenie, że szczątki należały do osób dorosłych. Brak precyzyjnych określeń wieku i płci wynikał przede wszystkim z ilości kości przepalonych obecnych w grobach. Jest to jednak zjawisko wtórne, wynikające z płytkiego zalegania obiektów i znacznego ich zniszczenia. W grobach, które można uznać za kompletnie zachowane (tabela 3, ryc. 3b, c, ryc. 13) masa spalonych kości nie przekraczała 506 g, czyli zarówno w pochówkach osób płci żeńskiej, jak i męskiej była znacznie niższa od eksperymentalnie uzyskanej masy

Ryc. 13. Janowice, st. 44 – grób 28. Fot. J. Ociełka

Tabela 3. Janowice st. 44 – częstość występowania poszczególnych partii szkieletu w analizowanym materiale

Janowice 106-65/103		HaB1								HaB2-HaC								
		6	12	16	17	19	25	26	28	44		7	13a	14	27		29	
Czaszka	Piramida	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	×	×	
	Szczęka	-	-	×	-	-	-	-	-	-	-	×	-	-	-	-	-	
	Żuchwa	-	-	×	×	-	-	-	×	-	-	-	-	-	-	-	-	
	Korzenie/ za- wiązki zębów	-	×	-	-	-	-	-	-	-	-	×	×	×	-	-	-	
	Fr. sklepienia czaszki	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	-	×	×	
Szkielet postkranialny	Kręgi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	×	
	Żebra	-	×	-	×	×	-	×	-	×	-	×	-	-	×	-	-	
	Trzony kości długich	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	
	Nasady kości długich	×	×	×	×	×	-	×	×	-	-	-	-	×	×	×	×	
	Miednica	×	-	×	-	-	-	-	-	-	-	×	-	×	-	-	×	
	Paliczki	-	-	-	-	-	-	-	×	-	-	-	-	-	-	-	-	
	Kość skokowa	×	-	-	×	-	-	-	×	-	-	-	-	-	-	-	-	
Masa (g)	220	79	186	119	50,1	15,2	69,2	298,1	80	80	8	227	80	243	95	506	Maturus, mężczyzna	
Wiek, płeć																		

skremowanych szczątków, wynoszącej 2284 g (1735–3001 g) w przypadku pochówków męskich i 1616 g (1227–2216 g) w pochówkach żeńskich (McKinley 1994). W porównaniu z cmentarzyskiem w Kokotowie (Szczepanek 2015) masa przepalonych kości z grobów popielnicowych kobiet i mężczyzn z Janowic jest wyraźnie niższa – w grobach osób płci żeńskiej mieści się w przedziale 119–243 g, a męskiej – 483–506 g. W przypadku grobów dzieci w wieku *Infans I* masa spalonych kości mieści się w przedziale 13–106 g i uzyskana wartość maksymalna zbliżona jest do średniej wartości masy kości z grobów popielnicowych dzieci w tym wieku z Kokotowa. Kompletnie zachowane obiekty zawierały elementy szkieletu pochodzące ze wszystkich jego części (tabela 3) stwierdzono jednak niewielką liczbę części skalistych kości skroniowych (piramida), które znaleziono tylko w dwóch częściowo zniszczonych grobach.

Analizowane kości miały zabarwienie kremowe lub kremowo-beżowe, co świadczy, że kość osiągnęła temperaturę powyżej 800 °C (Fairgrieve 2008), czyli w miejscu spalania mogła panować temperatura ok. 1000–1200 °C.

3.5. Obserwacje, dotyczące zwyczajów pogrzebowych na cmentarzysku, na podstawie inwentarzy grobowych oraz analizy antropologicznej

Pomimo niewielkiej liczby przebadanych obiektów podjęliśmy próbę diachronicznego porównania pochówków. Średnia masa kości zdeponowanych w popielnicach niezniszczonych grobów, które można łączyć z fazą starszą, wynosi 112,5 g (tabela 3). Średnia masa pochówków osób dorosłych to 162 g. Tylko w przypadku pięciu grobów z fazy młodszej można założyć, że zdeponowane szczątki noszą cechy zespołu zwanego, na przykład przypieczętowanego dnem wgniecionej do garnka misy (tabela 3). Średnia arytmetyczna masy w tej grupie jest wyższa i wynosi 230 g, jednak należy zauważyć, że może być ona zawyżona przez masę szczątków z grobu 29 (w przypadku pochówków osób dorosłych średnia arytmetyczna wynosi 267,8 g). Należy przy tym zaznaczyć, że przy tak małej próbie statystycznej otrzymany wynik należy interpretować niezwykle ostrożnie. Wydaje się, że co prawda można zaobserwować tendencję do zwiększania masy szczątków deponowanych w popielnicy, jednak w związku z tym, że masa kości w obu grupach znacznie odbiega od masy uzyskanej eksperymentalnie, możemy mówić o pewnej kontynuacji w zwyczajach związanych z kremacją zmarłego, przy znacznie wyraźniejszej zmianie w kulturze materialnej, obserwowalnej w odniesieniu do stylistyki ceramiki naczyniowej.

W przypadku pochówków w Janowicach można także stwierdzić unifikację pod względem fragmentacji kości – podczas szlamowania zaobserwowano, że kości długie nie przekraczały 90 mm długości (por. ryc. 3b, c oraz ryc. 13). Nieco odmienny jest bardzo zniszczony pochówek z grobu 35 (por. Korczyńska, Cappenberg 2018, ryc. 9), który pod względem stylistyki ceramiki można wiązać z samym schyłkiem użytkowania cmentarzyska (pomimo rozwleczenia w wyniku bioturbacji kości cechował zdecydowanie mniejszy stopień fragmentacji, a ich masa wynosiła 483 g). Wydaje się, że znaczące zwiększenie ilości szczątków deponowanych w grobie w młodszej

Tabela 4. Janowice, st. 44 – tabela korelacji pomiędzy wiekiem zmarłego, wielkością popielnicy, masą zdeponowanych kości a wyposażeniem grobu

Czynniki	Masa kości	Liczba osób	Dziecko	Dorosły	Ozdoby brązowe	Liczba przystawek	Wielkość urny
Masa kości	1	0,137	-0,433	0,548	-0,205	-0,429	0,467
Liczba osób	0,137	1	0,395	0,250	-0,366	0,153	0,000
Dziecko	-0,433	0,395	1	-0,791	-0,278	0,000	-0,693
Dorosły	0,548	0,250	-0,791	1	0,049	0,102	0,730
Ozdoby brązowe	-0,205	-0,366	-0,278	0,049	1	0,528	-0,249
Liczba przystawek	-0,429	0,153	0,000	0,102	0,528	1	-0,186
Wielkość urny	0,467	0,000	-0,693	0,730	-0,249	-0,186	1

Wartości pogrubione różnią się od zera z poziomem istotności $\alpha=0,05$

fazie wczesnej epoki żelaza jest zjawiskiem zauważalnym także na innych stanowiskach kultury łużyckiej, na przykład masa kości, zdeponowanych w niezniszczonych popielnicach na cmentarzysku w Modlnicy, st. 5, datowanym na przełom HaD/LtA wynosi 541–2497 g (Szczepanek 2015, 257–260).

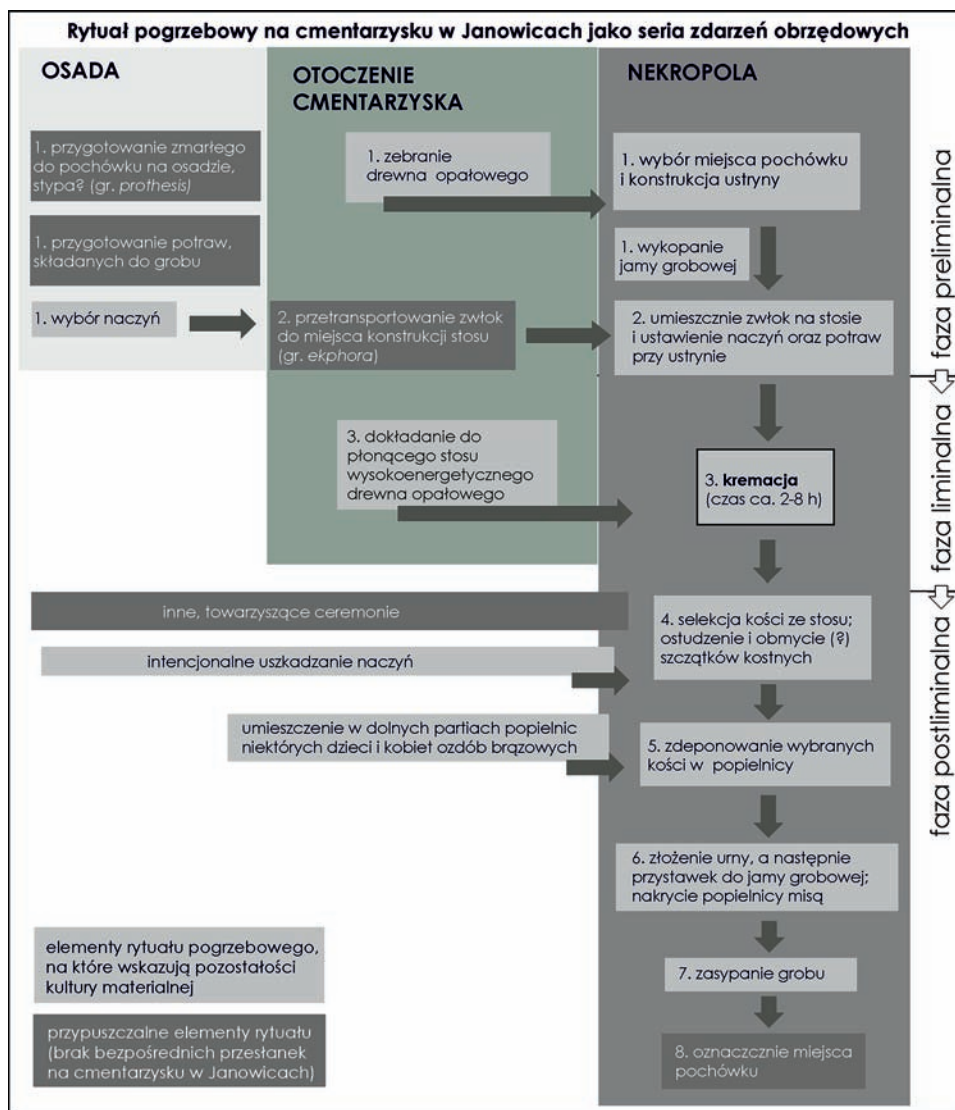
W celu uchwycenia prawidłowości w zwyczajach funeralnych społeczności, użytkującej cmentarzysko, dla starszej fazy zbadana została także zależność pomiędzy wiekiem pochowanych osób a wielkością urny (w naszym przypadku określoną poprzez wysokość naczynia) i rodzajem wyposażenia (tabela 4). Stosunkowo wyraźna jest wysoka korelacja pomiędzy wiekiem a wielkością urny oraz przeciętna korelacja pomiędzy wiekiem a masą kości (tabela 4). Niewielka masa szczątków w przypadku dzieci jest oczywista i nie wymaga dodatkowego komentarza, ale zróżnicowanie w wielkości popielnicy, przy tak małej liczbie deponowanych kości jest obserwacją, interesującą zwłaszcza w kontekście zasady *pars pro toto* (por. rozdział 4). O ile liczba przystawek w grobie słabo pozytywnie koreluje z obecnością zabytków wykonanych z brązu, o tyle analiza korelacji między wiekiem, a typami zabytków nie wykazała istotnych zależności – jest to rezultat analogiczny do analiz przeprowadzonych w odniesieniu do innych stanowisk w południowej Polsce: cmentarzysk w Przeczycach i Będzinie-Łagiszy (Przybyła 2014, 17) oraz cmentarzyska tarnobrzeskiej kultury łużyckiej w Kłżyowie (Bobak, Trybała-Zawiślak 2016, 144–146), które wykazywały, że wiek i/lub płeć zmarłego nie wpływają na obecność lub brak jakiegoś konkretnego elementu w wyposażeniu grobowym. Z drugiej strony, mimo braku korelacji w analizie statystycznej warto zauważyć, że w Janowicach w grobach wyposażonych w ozdoby brązowe w trzech przypadkach pochowano prawdopodobnie dorosłe kobiety, w jednym przypadku osobę dorosłą, u której nie można było określić płci (ryc. 14), a dwa z nich to pochówki dziecięce. Wydaje się zatem, że można zaobserwować wyraźne preferencje w wyposażaniu w ozdoby brązowe niektórych kobiet oraz małych dzieci (por. podrozdział 4.5). O takich zależnościach świadczyłby także brak ozdób wykonanych z brązu w pochówkach mężczyzn.

Ryc. 14. Janowice, st. 44 – grób 26. Fot. J. Ociełka

4. REKONSTRUKCJA RYTUAŁU POGRZEBOWEGO JAKO SERII ZDARZEŃ OBRZĘDOWYCH

W ramach wniosków postaramy się zaproponować rekonstrukcję rytuału pogrzebowego, starając się przy tym przyporządkować pozyskane pozostałości kultury materialnej do ich pierwotnych kontekstów obrzędowych. Wydaje się, że w odniesieniu do pochówków ciałałalnych w Janowicach można zaproponować trzyczęściową ceremonię pogrzebową (por. ryc. 15). Faza pierwsza – przygotowanie zwłok i ich transport do miejsca kremacji jest niemal nieuchwytna w materiale archeologicznym. Dlatego też skoncentrujemy się na pozostałych czynnościach, takich jak przygotowanie inwentarza grobowych i konstrukcja stosu pogrzebowego. Wnioski dotyczące fazy drugiej – ciałałalenia mogą być wysuwane jedynie na podstawie szczątków kostnych oraz drobnych fragmentów przepalonych węgla drzewnych (prawdopodobnie pochodzących ze stosu), dlatego też jej rekonstrukcja w znacznym stopniu będzie opierała się na analogiach etnograficznych oraz obserwacjach, których dostarcza archeologia eksperymentalna. Chociaż także ostatnia faza, manifestująca się w znacznej mierze w samym pochówku i towarzyszącym mu „obrzędom libacyjnym”, nie jest bezpośrednio uchwytana w materiale archeologicznym, obserwacje grobu oraz charakteru zdeponowanego w nim inwentarza pozwalają na odtworzenie przynajmniej części zdarzeń, odbywających się w trakcie tej postliminalnej fazy rytuału pogrzebowego.

Ryc. 15. Rekonstrukcja poszczególnych faz rytuału pogrzebowego na cmentarzysku w Janowicach

4.1. *Prothesis*

Liczne analogie etnograficzne i historyczne, a i pewne przesłanki archeologiczne wskazują na to, że pierwszym elementem rytuału pogrzebowego było przygotowanie zwłok w domu zmarłego (por. np. Wahl, Wahl 1984, 444). Na podstawie opisu Homera szacuje się, że od śmierci Achillesa i Hektora do ich pogrzebu mogło upłynąć nawet 20 dni (*Iliada* XXIV, 413, 664; *Odyseja* XXIV, 63-65; por. Stegmaier 2008, 49).

W tym czasie zapewne odprawiano serię ceremonii, mających na celu przygotowanie zmarłych do transformacji w przodków. Faza ta (gr. *prothesis*) jest częstym motywem w greckim malarstwie wazowym okresu późnogeometrycznego (por. np. Bugaj 2013, 68–69). Także Herodot (Dzieje IV, 71–72) opisuje długotrwały i kompleksowy rytuał *prothesis*, odprawiany przez tzw. Scytów Królewskich w przypadku śmierci ważnego członka społeczności⁸. Warto zauważyć, że szereg zabiegów pośmiertnych, polegających na usunięciu mózgu, wnętrzności i mięśni oraz wypełnieniu powstałych przestrzeni materiałem wiążącym wilgoć (Kerneck 2015, 156; Rudenko 1970, 280–83), jak i być może balsamowanie zwłok (na skórze zmarłej, pochowanej w kurhanie Ak-Alach znalezione zostały ślady oleju, wosku i rtęci, Kerneck 2015, 156), są poświadczone na Ałtaju w pochówkach społeczności kultury Pazyryk, zaliczanej do scytyjskiego kręgu kulturowego. Interesujących obserwacji w tym kontekście dostarczają również paleobotaniczne i archeoentomologiczne badania kurhanu w Eberdingen-Hochdorf (Badenia-Wirtembergia), pochodzącego z młodszego okresu halsztackiego. Dzięki doskonałemu stanowi zachowania materii organicznej, u zmarłego poświadczony został nie tylko brak włosów (usunięcie owłosienia zostało zinterpretowane jako element rytuału pogrzebowego), ale i zabiegi mumifikacyjne (Biel 1985; Stegmaier 2008; 2009, 116–17). Ponadto liczne przesłanki wskazują na to, że przygotowywanie ciała zmarłego do pochówku, odbywało się podczas wznoszenia i doposażania grobu: ślady roślinności zaobserwowane na ścianach komory grobowej przemawiają za tym, że pomiędzy zgonem i pogrzebem mogły minąć nawet cztery tygodnie (Biel 1985, 52). Także w starożytnym Egipcie czas przeznaczony na balsamowanie zwłok odpowiadał okresowi potrzebnemu do wybudowania prowizorycznego grobowca (Sternberg-el Hotabi 2018, 53). Oczywiście wymienione ceremonie są nieuchwytnie w opracowywanym przez nas materiale. Czy jednak jakieś zabiegi rytualne, wykonywane w czasie *prothesis*, mogą być poświadczone w materiale archeologicznym w Janowicach?

Analizy porównawcze stylistyki i technologii ceramiki pokazują, że w Janowicach w kontekście funeralnym funkcjonowały takie same naczynia, jakie spotykane są na osadzie. Pewnych wskazówek w kwestii, czy wykorzystywano te same egzemplarze dostarczają obserwacje tafonomiczne (ryc. 6). Ślady starcia na dnie popielnicy

⁸ „(72) Grzebanie królów odbywa się w kraju Gerros w tym miejscu, dokąd można Borystenesem w górę dojechać. Jeżeli u Scytów Królewskich umrze król, kopią tam w ziemi wielką czworokątną jamę. Skoro ją przygotowują, biorą trupa (wprzód jednak ciało pociągają woskiem, brzuch rozcinają, oczyszczają i napełniają tłuczoną cyborą, wonnościami, nasieniem opichu i kopru, potem znowu go zaszywają) i transportują na wozie do innego ludu. Ci zaś, którzy przywiezione do nich zwłoki przyjmą, czynią to samo, co Scytowie Królewscy, tj. pierwi dostawcy zwłok: odcinają sobie kawałek ucha, strzygą wkoło włosy, robią nacięcia dokoła ramion, rozdrapują sobie czoło i nos i lewą rękę przebijają strzałą. Stąd przewożą zwłoki do innego ludu swego państwa, a towarzyszą im ci, do których wprzód przybyli. Skoro zaś ze zwłokami przejdą wszystkie ludy, znajdują się już u Gerrów, ludu mieszkającego na samej granicy ich państwa, i przy grobach. (...) (73) Po upływie roku to znowu czynią: Biorą z pozostałych sług króla najgorliwszych (a są to rodowici Scytowie: służą bowiem ci, którym sam król rozkaże; kupionych za pieniądze pacholców nie mają); z tych więc służących duszą pięćdziesięciu i tyleż wyjątkowej piękności koni; jamy brzuszne jednych i drugich, po wyjęciu wnętrzności, czyszczą, wypełniają plewą i zaszywają”.

z grobu 28 (ryc. 7), wyraźnie sugerujące, że przed złożeniem do grobu była użytkowana świadczą o tym, że przynajmniej w części przypadków mamy do czynienia z wykorzystaniem naczynia, funkcjonującego pierwotnie w kontekście osadowym (por. Rebay-Salisbury 2016, 87). Podobne wnioski można odnieść w stosunku do innych cmentarzysk z późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza (analogiczne ślady starcia den zaobserwowane zostały na przykład na naczyniach na cmentarzyskach w Niederkaina w Łużycach oraz Balatonendréd w południowo-zachodnich Węgrzech – Fülöp, Vácz 2016, ryc. 4). Oczywiście wybór naczyń nie był przypadkowy, ale uwarunkowany obowiązującymi normami obrzędowymi. Nie możemy także wykluczyć, że w pewnych okolicznościach ceramika produkowana była z intencją wykorzystania podczas rytuału funeralnego (por. Mierzwiński 2012, 64–65). Analiza korelacji wykazała zależność pomiędzy wielkością popielnicy a wiekiem zmarłego. Analogiczna zależność została stwierdzona w przypadku popielnic w tarnobrzeskiej kulturze łużyckiej (Rajpold 2015), w epoce żelaza w środkowych Niemczech (Kasiński 2010), a także w wyniku analizy zróżnicowania wielkości jam grobowych na cmentarzysku w Przeczycach (Przybyła 2014, 17, ryc. 7). Wziąwszy pod uwagę niewielką liczbę kości, deponowanych na dnie popielnicy, wydaje się, że wybór większych naczyń w celu pochowania osób dorosłych nie wynikał z pobudek praktycznych, ale wiązał się ze sposobem postrzegania popielnicy nie tyle jako pojemnika na kości, ile jako symbolicznego przedstawienia zmarłego (por. podrozdział 4.3). Zatem podczas *prothesis* społeczność musiała dokonać selekcji naczyń, mających podlegać rekontekstualizacji w nowej, sakralnej przestrzeni.

Prawdopodobnie w tym samym czasie na cmentarzysku przygotowywana była jama grobowa oraz gromadzone było drewno do konstrukcji stosu pogrzebowego. W Janowicach skład gatunkowy węgli drzewnych pozyskanych z wnętrza urn jest dosyć zróżnicowany, co może wskazywać na wykorzystywanie drewna lokalnie łatwo dostępnego, zbieranego ze zbiorowisk lasów liściastych (ryc. 12). Co prawda wysoka frekwencja takich gatunków, jak dąb, buk i grab pozwala przypuszczać, że preferowano drewno twarde i wysokoenergetyczne, jednak z drugiej strony wysoki udział drewna lipowego w starszej fazie użytkowania cmentarzyska sugeruje, że twardość, przynajmniej w tym okresie, nie musiała być czynnikiem decydującym o jego wykorzystaniu w rytuale pogrzebowym. Badania etnograficzne uświadamiają jak zróżnicowane mogły być pobudki, którymi kierowano się przy doborze drewna opałowego: na obszarze Indii i Azji Środkowo-Wschodniej do konstrukcji stosu często były wybierane gatunki tradycyjnie związane ze sferą *sacrum*, mające właściwość maskowania woni spalanych włók (np. Wahl, Wahl 1983, 513–17, tam dalsza literatura), podczas gdy członkowie plemienia Nivkh na Syberii konstruowali stos pogrzebowy dla dorosłych zmarłych w miarę dostępności odpowiednich zasobów leśnych, z modrzewia, wybierając ten gatunek z uwagi na jego głośnie skwierczenie podczas spalania⁹ (Black 1973, 68, 73).

⁹ W przypadku zmarłych dzieci wykorzystywano gałęzie jałowca, obawiano się bowiem, że głośnie dźwięki mogą wystraszyć ich duszę (Black 1973, 68, 73).

Homer odnotowuje w *Iliadzie* (XXIII, 110-125), że stos pogrzebowy Patroklosa wzniesiony był z drewna dębowego. Nie jest jednak jasne, czy kryteria doboru tego gatunku były uwarunkowane dostępnością surowca, jego watrością energetyczną czy też kluczową rolę mogły odgrywać względy rytualne¹⁰.

4.2. *Ekphora*

Co prawda w Janowicach, podobnie jak w przypadku większości cmentarzysk z czasów pól popielnicowych, nie ma nawet pośrednich przesłanek, świadczących o tym, że miała miejsce procesja (gr. *ekphora*), jednak transport zmarłego z osady do miejsca kremacji musiał być kolejnym elementem rytuału pogrzebowego.

Na wielu naczyniach z terenu Grecji, pochodzących z fazy późnogeometrycznej (2. połowa VIII wieku BC) znajduje się przedstawienie transportu zmarłego do miejsca pochówku (i zarazem miejsca kremacji, por. np. Bugaj 2013, 68-69). W tej narracji obrazowej zwłoki, otoczone przez żałobników (przede wszystkim lamentujące kobiety), ułożone są na leżance (gr. *kline*), często ustawionej na wozie. Homer w XXIV pieśni *Iliady* wzmiankuje procesję, podczas której na wozie przewożono zwłoki Hektora (*Iliada* XXIV, 118-122, 690-693)¹¹. Także Herodot (*Dzieje* IV, 74), opisując rytuały pogrzebowe tzw. Scytów Królewskich, przytacza opis procesji z udziałem wozów¹². Wiele wskazuje na to, że podobne procesje mogły odbywać się w społecznościach środkowej Europy. Zwyczaj deponowania w późnej epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza czterokołowych wozów w niektórych grobach jest zjawiskiem stosunkowo powszechnym w Europie Środkowej i Środkowo-Zachodniej (por. np. Barth i in. (red.) 1987; Pare 2004). Louis Nebelsick (2018, 126) zwrócił uwagę na to, że zarówno w pochówkach z przełomu BrD/HaA w strefie północnoalpejskiej, jak i w kulturze zachodniohalsztackiej, na przykład w przypadku tzw. pochówków książęcych z Dürrnberg (Egg, Zeller 2005), Diarville (Egg, Lehnert 2001), Vix (Rolley 2003) czy z Hochdorf (Biel 1985), wozy wyposażane były w skrzynię (Dürrnberg, Diarville i Vix) czy leżankę (Hochdorf), które to miałyby być reminiscencją mebli, znanych z przedstawień na naczyniach zdobionych w stylu geometrycznym. Ponadto pośrednią przesłanką sugerującą, że *ekphora* w jakiejś formie mogła odbywać się także w społecznościach późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej są modele wozów, sporadycznie

¹⁰ (118) Dęby natychmiast wyniosłe ciąć jęli głęboko toczonym spiżem. Padaly zrąbane na ziemię z wielkim łoskotem.

Potem Achaje pocięli je na polana i szczapy
załadowali na muły. Te w ziemię się wkopywały
ciężar wlokące przez gęstwy, tęskniąc do gładkiej równiny.

¹¹ (690) oprócz Kassandry, podobnej do Afrodyty złocistej.
Ona to z baszt Pergamonu ojca drogiego spostrzegła
z dala, gdy wracał, i obok, na wozie, herolda miejskiego.
Potem dojrzała Hektora na marach. Dźwigały je muły.

¹² (74) Resztę zaś Scytów po śmierci kładą najbliżsi krewni na wóz i obwożą po domach przyjaciół.
Z tych każdy podejmuje i ucztą ugascza towarzyszących, także trupowi zastawia to wszystko, co innym.
Tak przez czterdzieści dni obwozi się zwyczajnych ludzi, a potem grzebie.

pojawiające się w inwentarzach grobowych (na przykład na halsztackim cmentarzysku w Domosławiu – Gediga 2012; Gediga i in. (red.) 2017). Szczególnie interesujący w tym kontekście jest późnobrażowy model wozu z typie *Kesselwagen* z kurhanu w Skallerup – naczynie w nim ustawione zawierało bowiem przepalone szczątki ludzkie (Barth i in. (red.) 1987). Interpretacja tych tak zwanych wózków kultowych wprawdzie jest przedmiotem wielowątkowej dyskusji (Baron 2008; Pare 2004, 368; Egg 2001, 463-470, tam dalsza literatura), jednak wydaje się, że zarówno wozy, jak i ich przedstawienia niosły ze sobą symboliczne przesłanie związane ze sferą *sacrum*. Justyna Baron (2008, 206) proponuje dualną interpretację tej symboliki: wozy naturalnych rozmiarów łączyłyby się z fazą preliminalną van Gennepa, czyli śmiercią społeczną i służyłyby do transportu zwłok, natomiast ich modele mogłyby funkcjonować w fazie kolejnej, umożliwiając transformację w przodka. Możemy zatem przyjąć, że w na przełomie późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza procesja mogła być interkulturalną częścią rytuału pogrzebowego¹³, a zatem nie możemy wykluczyć, że nie miała ona miejsca także na janowickiej nekropoli.

4.3. Kremacja – faza liminalna

Końcowym etapem procesji było miejsce kremacji zwłok. Pomimo braku elementów stosu na cmentarzysku w Janowicach nie można wykluczyć tego, że ustryna mogła znajdować się w sąsiedztwie grobów. Absencja obiektów tego typu na obszarze przebadanym szerokopłaszczyznowymi metodami nieinwazyjnymi może wynikać z długotrwałych procesów erozyjnych, zachodzących na stanowisku (por. Korczyńska, Cappenberg 2018)¹⁴. Na tym etapie w strukturze rytuału przejścia zachodziła faza liminalna – marginalizacja zmarłego. Pomimo, że członkowie grupy społecznej zamieszkującej dolinę Dunajca w późnej epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza w życiu codziennym doświadczali efektu oddziaływania ognia na otaczające ich przedmioty (choćby podczas przygotowywania posiłków, wypalania ceramiki czy w trakcie pożarów zagród), w przypadku kremacji zmarłych wpływ ognia na zwłoki oraz przedmioty umieszczone na stosie przybierał wymiar rytualnego spektaklu, którego celem była śmierć społeczna znanej im zmarłej osoby oraz transformacja jej w przodka. Kremacji nie należy sobie przy tym wyobrażać jako higienicznego sposobu przemiany. Jak pokazują studia etnograficzne oraz badania specjalistów medycyny sądowej, w czasie ciałałpalenia dochodziło do serii zjawisk fizykochemicznych, szeroko opisanych przez Howarda Williamsa (2008, 269-277), które z całą pewnością wpływały na postrzeganie tego rytuału przez jego uczestników.

¹³ Procesje towarzyszące zmarłemu poświadczone są także na przykład w starożytnym Rzymie, gdzie oprócz rodziny zmarłego brali w nich udział aktorzy, noszący maski przodków.

¹⁴ W źródłach archeologicznym można zaobserwować zróżnicowaną lokalizację ustrzyn na cmentarzyskach: na przykład w Niederkaina w Górnych Łużycach ustrzyny znajdowały się w przestrzeniach pomiędzy koncentracjami grobów (Kaiser, Manhus 2018, 101), natomiast na cmentarzysku w Saalhausen w Dolnych Łużycach miejsce ciałałpalenia zlokalizowane było na południowym krańcu nekropoli (Bönisch 1990, 84, 108).

Ślady wtórnego działania ognia, zaobserwowane w Janowicach na niektórych popielnicach (na przykład w grobach 6 i 17, ryc. 9b) wskazują na to, że podczas ciałopalenia urny ustawiane były bezpośrednio przy stosie bądź ustawiane na nim. Wtórne przepalenie ceramicznych inwentarzy grobowych stwierdzone zostało także na wielu cmentarzyskach popielnicowych, na przykład w Jobbágyi, Hosszú-dűlő (Fülöp, Vácz 2016), czy też na nekropolach w Kietrzu i Niederkaina, gdzie jednak to nie popielnice, ale naczynia do zaczerpywania nosiły ślady przepalenia (Nebelsick 2007, 48; Mierzwinski 2012, 78, por. poniżej). Bardzo zły stan zachowania ozdób brązowych, wynikający z niskiego pH gleby w Janowicach, nie pozwala na wyciąganie jednoznacznych wniosków, dotyczących tego, czy w naszym przypadku zmarły był kremowany razem ze strojem. O długości tego procesu możemy jedynie spekulować, opierając się na przesłankach zaczerpniętych z archeologii eksperymentalnej. Liczne próby, prowadzone w zróżnicowanych warunkach atmosferycznych, przy różnej konstrukcji stosu, przy użyciu różnych gatunków drewna do jego konstrukcji i wreszcie przy kremacji różnych gatunków zwierząt, nie tylko potwierdzają stosunkowo oczywistą zależność pomiędzy twardością drewna a efektywnością ciałopalenia, ale przede wszystkim dowodzą, że osiągnięcie temperatury stosu powyżej 1000 °C (a taka temperatura spalania kości może być przyjęta w naszym przypadku) jest stosunkowo proste (Pany-Kucera i in. 2013; Wahl 1981). Pewnych trudności przysparza natomiast jej utrzymanie. Aby kremacja została zakończona sukcesem, niezbędne jest zatem regularne dokładanie drewna opałowego podczas ciałopalenia. Przy spełnieniu tych dwóch zasadniczych warunków po czasie od dwóch (Pany-Kucera i in. 2013) do ośmiu (Henriksen, w druku) godzin dochodzi do skremowania zwłok, które stanowią teraz wraz z pozostałościami stosu i umieszczonymi w nim przedmiotami konglomerat popiołów i węgla. Dlatego zasadne jest pytanie, czy resztki stosu pogrzebowego były dogaszane i jednocześnie obmywane, w celu selekcji odpowiednich szczątków kostnych. Według opisu Homera stos, na którym spalono zwłoki Patroklosa, miał zostać następnego dnia po kremacji dogaszony winem, a następnie szczątki bohatera spod Troi zebrane i złożone do urny (*Iliada* XXIII, 232–241)¹⁵. Eksperymenty związane z procesem kremacji pokazują, że po kilku godzinach stos pogrzebowy wciąż jest rozżarzony (Leinweber 2002, 168; Wahl 1981, 275), a polanie go płynem nie tylko obniża temperaturę, ale także ułatwia odróżnienie spalonych kości od zgłiszczy (Pany-Kucera i in. 2013, 209). Niewielka ilość zwęglonego drewna w popielnicach może wskazywać na to, że w Janowicach kości były dokładnie oddzielane od resztek stosu (a zatem być może obmywane?). Także wysoki stopień fragmentacji kości wskazuje na to, że stos mógł być ugaszony płynem, a nie ostudzony (ryc. 3, 12, 13, por. Gramsch 2010, 152; Wahl 1981, 276).

¹⁵ (238) *Wodzu Atrydo, a także dostojni, wy, wszech – Achaje!*

*Najpierw żar stosu zalejcie ciemnego wina strumieniem
wszędzie, gdzie tylko tli jeszcze żar ognia. Potem zbierzemy
kości mężnego Patrokla, potomka Menoitijosa;
łatwo je będzie rozpoznać, bardzo wyraźne są przecie,
w środku na stosie leżały, a z boku od niego daleko
płomień pochłonął zmieszanych ciał resztę – koni i ludzi.*

4.4. Stypa

W trakcie trwania scharakteryzowanych powyżej obrzędów zapewne odbywała się stypa, choć mogła być ona także cyklicznie powtarzana w fazie postliminalnej. Praktyki „biesiadno-libacyjne” (w tym stypa) należą do zagadnień często poruszanych przez archeologów (w kontekście późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej, por. np. Benz, Gramsch 2006; Gramsch 2005; Mierziński 2012; Nebelsick 2000; 2007; 2018). Stypa jest rodzajem „uroczystości przejścia” (Gramsch 2005), która poprzez swój publiczny charakter pozwalała grupie społecznej na samookreślenie swojej tożsamości, umacniała jej strukturę i podtrzymywała pamięć o przodkach (np. Dietler 1989)¹⁶. W tym kontekście pozostałości pożywienia w grobie nie powinny być interpretowane jako ofiara o charakterze zaopatrzeniowym, lecz dary, będące z jednej strony przeznaczone dla społeczności, a z drugiej dla zmarłej jednostki (za: Gramsch 2005; Mierziński 2012, 62).

Pogrzebowe biesiady libacyjne są niezwykle istotnym elementem rytuału, obecnym we wszystkich kulturach tradycyjnych. Także w kręgu cywilizacji mykeńskiej jedzenie i picie odgrywało ważną rolę w rytuałach, odprowadzanych w sanktuariach oraz na nekropolach, służąc integracji społecznej (np. Konsolaki-Yannopoulou 2001; Whittaker 2006–2007, 185 i nn.). W klasycznej Grecji część ofiary mięsnej była przeznaczona dla zmarłego, składana na stosie i razem ze zwłokami spalona, natomiast część była spożywana przez żałobników podczas stypy przy grobie zmarłego, bądź w jego domu (Graen 2018, 63; por. Buśko 1987, 65). Uważa się, że w Europie Środkowej biesiady „libacyjne” osiągnęły apogeum w kręgu kultury halsztackiej (np. Nebelsick 2000, 221 i nn.). Także na cmentarzyskach kultury łużyckiej kości zwierzęce stosunkowo często towarzyszą pochówkom (np. Abłamowicz, Kubiak 1999). O ile generalnie obecność szczątków zwierzęcych na cmentarzyskach powszechnie łączona jest z ceremonią pogrzebową, o tyle uściślenie ich roli w rytuale pozostaje źródłem dyskusji. Wydaje się, że w interpretacji tego zjawiska kluczowy jest kontekst depozycji. Małgorzata Mogielnicka-Urban (2000, 83) interpretuje szczątki zwierzęce jako ofiarę dla bóstw chtonicznych. Z kolei Howard Williams (2008, 277) zwraca uwagę na rolę, jaką kremacja zwierząt miałyby odgrywać podczas transformacji zmarłego, poprzez dodatkowe akcentowanie metafory przejścia pomiędzy różnymi „stanami i miejscami”. Te dwa ujęcia dotyczą przede wszystkim kości zdeponowanych w urnie. Depozyty kości zwierzęcych w jamach grobowych można by raczej zaliczać do działań postfuneralnych i interpretować przede wszystkim w kontekście pozostałości po cyklicznych obrzędach „libacyjnych” (Gramsch 2010, 203–205). Z uwagi na brak

¹⁶ Wyrażnie rozbudowaną formę rytuał ten przybiera w plemionach Betsileo i Merina, praktykujących zwyczaj famadihana, który w odstępie od trzech do siedmiu lat gromadzi wszystkich członków plemienia (zarówno żywych, jak i zmarłych). Krewni wydobywają szczątki zmarłych z grobów, obmywają je, przepakowują w czyste chusty i maty, a następnie rozmawiają z nimi, biesiadują, tańczą i śpiewają. Rytuał ten ma na celu umocnić obecność przodków w życiu społeczności i zacieśniać więzy rodzinne (Benz, Gramsch 2006, 424).

szczątków zwierzęcych w grobach na cmentarzysku w Janowicach¹⁷, musimy posilić się pośrednimi przesłankami, wskazującymi na czynności, związane z przygotowywaniem i spożywaniem posiłków podczas obrzędów „biesiadno-libacyjnych”, związanych z rytuałem pogrzebowym.

Jedną ze wskazówek są pojawiające się na stanowisku rozcieracze/tłuczki, wykonane na otoczkach rzecznych. Rozcieracze spotykane są także w grobach na nieodległym cmentarzysku w Gwoźdźcu (Szpunar, Szpunar 2004), ale i w niektórych grobach na cmentarzyskach tarnobrzeskiej kultury łużyckiej, np. w Krzemienicy (Szarek-Waszkowska 1975), czy Bachórze-Chodorówce (Gedl 1994). Na cmentarzysku w Niederkaina często spotykanymi zabytkami były kamienie żarnowe, oparte o ściany komór grobowych (Kaiser, Manchus 2018, 101). Nie można wykluczyć, że narzędzia te wykorzystywane były na przykład w trakcie przygotowywania rytualnego posiłku.

Kolejną przesłanką, mogącą wskazywać na obrzędy „libacyjne”, są uszkodzenia pewnych partii naczyń grobowych, spotykane właściwie we wszystkich grupach kultury łużyckiej. Andrzej Mierzwiński (2012, 66–71) w obszernym opisie działań destrukcyjnych, zaobserwowanych na ceramice naczyniowej w Kietrze oraz na cmentarzyskach w dorzeczu Odry, zwrócił uwagę na diachroniczne różnicowanie struktury tego zjawiska. Podobnie jak w przypadku Janowic, także na kietrzańskiej nekropoli wyraźna tendencja do uszkodzania naczyń, zwłaszcza w partiach brzegowych, obserwowalna jest aż do początków HaB2 (ryc. 9), jednak o ile w Kietrze popielnice pozostawały nienaruszone, o tyle w Janowicach to przede wszystkim popielnice są w górnych partiach obłamane. Uszkodzanie inwentarzy grobowych jest powszechnie interpretowane jako zwyczaj praktykowany w ramach rytuału pogrzebowego. Obłamywanie uch w naczyniach do czerpania odnotowane jest zarówno w Janowicach, jak i na innych cmentarzyskach (na obszarze Nadodrza i w dorzeczu Przemszy – Mierzwiński 2012, 108; w Zachodniej Małopolsce, na przykład w Prokocimiu – Durczewski 1948, 127–180, tabl. 17, 18; czy też we wschodniej części polskich Karpat, na przykład w Bachórze-Chodorówce – Gedl 1994), także w zespołach z wczesnej epoki żelaza, chociaż z biegiem czasu zwyczaj ten zdaje się tracić na popularności. Zmniejszanie się udziału uszkodzanych naczyń w tym okresie A. Mierzwiński (2012, 69–71) tłumaczy ukonstytuowaniem się rytuału „biesiadno-libacyjnego”.

Być może w tym kontekście powinien być rozpatrywany obiekt 18 – grób niewyposażony w popielnicę oraz praktycznie bez przepalonych kości, w którym pod esowatą misą zdeponowane były dwa czerpaki (w tym jeden ustawiony na boku) pozbawione uch (por. podrozdział 4.5). O ile nie możemy całkowicie zanegować tego, że teoretycznie mógłby być to pochówek szkieletowy, to bardziej przekonująca wydaje się być interpretacja tego zespołu jako pozostałości po postfuneralnych rytuałach „biesiadno-libacyjnych” (np. Mogielnicka-Urban 2000, 77–78), lub jako

¹⁷ Z powodu specyficznych warunków glebowych niespalone szczątki kostne nad środkowym Dunajcem ulegają całkowitemu rozkładowi. Zakładając jednak, że kości zwierzęce były poddawane obróbce termicznej, ich całkowita absencja na cmentarzysku w Janowicach może wynikać z deponowania w popielnicy tylko niewielkiej części stosu.

tzew. grobu symbolicznego (np. Zyzman 2009a). Zresztą oba ujęcia nie muszą się wykluczać – obserwacje przeprowadzone w stosunku do cmentarzyska w Przeczycach wykazały, że pochówki dzieci do lat trzech najczęściej wyposażane były w czerpaki (Przybyła 2014, 19, ryc. 9; Szydlowska 1972, 129–131, 202–203), których ucha często były intencjonalnie utracone (Szydlowska 1972, 132–133, Tab. 7). Zatem grób ten mógłby być efektem rytuału, sprawowanego w przypadku *mors immatura* (por. podrozdział 4.5), z którym mogłyby się z kolei wiązać elementy obrzędowości „libacyjnej”.

4.5. Pochówek – faza postliminalna

W przypadku Janowic finalny etap transformacji zmarłego w przodka (faza postliminalna zgodnie z trójpodziałem van Gennepa) mogła rozpoczynać selekcja przepalonych kości zmarłego i zdeponowanie ich (wraz z opcjonalnie – ozdobami brązowymi) w popielnicy. Niewielka liczba kości wydaje się być zwyczajem pogrzebowym, charakterystycznym dla janowickiej nekropoli (choć na większości cmentarzysk popielnicowych w Polsce południowo-wschodniej masa kości, deponowanych w popielnicy także jest stosunkowo mała, por. np. Szybowicz 1995). Mimo tego że w popielnicach umieszczano tylko część szczątków, analizy antropologiczne pokazały, że nie wybierano ich w sposób przypadkowy, ale dokonywano selekcji kości pochodzących z różnych partii szkieletu. Podobną selekcję szczątków można zaobserwować w plemieniu Oraon/Kurukh (Indie). W Janowicach zwyczaj ten był tak silnie zakorzeniony w tradycji obrządku pogrzebowego, że był kontynuowany w HaB2, pomimo znaczącej zmiany tradycji stylistycznej ceramiki wykorzystywanej w rytuale funeralnym oraz (być może) pewnych modyfikacji w składzie gatunkowym drewna, używanego do konstrukcji ustryny (na co jednak mogły mieć wpływ czynniki nie tyle kulturowe, ile środowiskowe, choć warto podkreślić, że zespół węgli drzewnych z tego okresu jest mało reprezentatywny i obecny skład taksonomiczny może wynikać z niewielkiej liczby analizowanych obiektów). Pomimo tego że tendencja do zwiększenia masy deponowanych szczątków zauważalna jest już w młodszej fazie, wyraźna modyfikacja ciałopalenia manifestuje się dopiero w HaD. Można więc przypuszczać, że w tym procesie kości były czymś więcej niż tylko zniekształconą materią, gdyż w rytuale pogrzebowym deponowanie przepalonych kości, zgodnie z zasadą *pars pro toto*, przemieniało urnę ze szczątkami w symboliczne przedstawienie zmarłego-przodka (por. Gramsch 2010, 156).

Fazę transformacji kończyło umieszczenie popielnicy i naczyń przystawnych w jamie grobowej oraz nakrycie ich misą odwróconą do góry dnem. Zagadnieniem kluczowym do zrozumienia tego procesu są intencje, jakimi kierowano się, umieszczając określone przedmioty w kontekście funeralnym. Część badaczy sugeruje, że obiekty te mogły być poprzez osobisty związek ze zmarłym uważane za „nieczyste”, a ich deponowanie w grobie miało na celu wyłączenie ich z funkcjonowania w społeczności (np. Buśko 1987, 66; Härke 2003, 109). Inni skupiają się na interpretacji, zgodnie z którą miałyby one symbolizować ziemskie życie zmarłego (np. Hofmann 2008, 369; Nebelsick 2018, 171). Wreszcie umieszczenie w grobie pewnych obiektów

mogłoby mieć na celu manifestację prestiżu i statusu przez pewną grupę społeczną i służyć na przykład legitymizacji jej władzy (np. Benz, Gramsch 2006, 430). W tym kontekście dary grobowe należałoby zatem rozumieć jako akt społecznej komunikacji (Gramsch 2005, 3; 2010, 143-145; Mierzwiński 2012, 62; Przybyła 2014, 22-27), a nie jako „obiekty kultowe” (Gramsch 2005, 3). My, podobnie jak A. Mierzwiński (2012, 60 por. też Rebay-Salisbury 2016, 89; Woźny 2005, 122), uważamy, że poprzez wieloaspektowość symboliki rytuału pogrzebowego, a więc i darów grobowych ujęcia te nie muszą się wykluczać. Muszą jednak zawsze być analizowane w szerszym kontekście kulturowym.

Spektrum przedmiotów, wchodzących w skład inwentarza grobowego w Janowicach, jest ograniczone do naczyń przystawnych i ozdób brązowych (ryc. 3a oraz ryc. 13). Wydaje się, że sposób ich depozycji pozwala na formułowanie pewnych tez, dotyczących interpretacji rytuału pogrzebowego: naczynia przystawne, ustawiane wylewem do góry (jak ma to miejsce w przypadku Janowic), mogły zawierać obrzędowe pozostałości jedzenia i napojów (por. Kaiser, Manschus 2018, ryc. 17), natomiast deponowanie naczyń do picia do góry dnem bądź ustawianie ich na boku zaobserwowane na przykład w Kietrze (np. Gedl 1989, 14) czy w Bachórze-Chodorówce (Gedl 1994, 19) mogło być częścią obrzędowości „biesiadno-libacyjnej” gdyż gwarantowało, iż cała ofiara zostanie wylana i zarazem było symbolicznym aktem zakończenia biesiady oraz transformacji zmarłego w przodka (Mierzwiński 2012, 74; Nebelsick 2018, 168; polemicznie Buśko 1987, 64). Na zagadnienie zawartości naczyń przystawnych rzucają nowe światło analizy proteomiczne, wykonane dla kilku naczyń, towarzyszących pochówkom ciałopalnym w halsztackich „grobach książęcych” w okolicy Heuneburga (Badenia-Wirtembergia). Na wewnętrznych ściankach wszystkich przebadanych fragmentów ceramiki zadokumentowana została obecność ludzkich białek pochodzących z krwi i innych tkanek oraz wydzielin, interpretowanych jako ślady po czynnościach rytualnych, wykonywanych podczas *prothesis* (Wiktorowicz i in. 2017). W Janowicach, pomimo pewnych powtarzających się elementów, w obu fazach użytkowania cmentarzyska można zauważyć zróżnicowanie w liczbie i lokalizacji naczyń przystawnych w stosunku do urny (np. grób 6), rodzaju naczyń, pełniącego w kontekście rytuału pogrzebowego funkcję popielnicy (grób 16), a zwłaszcza we frekwencji przedmiotów brązowych.

Odmienność niektórych pochówków kobiet i małych dzieci, manifestująca się w Janowicach deponowaniem szczątków dwóch osób w jednej urnie (grób 44), obecnością ozdób brązowych w popielnicy (groby 6, 12, 14, 17, 19) lub brakiem niektórych „standardowych” elementów wyposażenia (pochówek dziecka w wieku *Infans I* w grobie 19 nie miał naczyń przystawnych oraz nie był nakryty misą), jest zjawiskiem często spotykanym na cmentarzyskach późnej epoki brązu zarówno w zachodniej Małopolsce – na przykład na nekropolach w Targowisku (Konieczny 2014), czy w Przeczycach (Przybyła 2014, 19 i ryc. 9, 27), jak i w Polsce południowo-wschodniej – na przykład w Bachórze-Chodorówce (Gedl 1994; Szybowicz 1995) i Lipniku (Przybyła 2002; Zyzman 2009b).

Jedną z możliwości interpretacji takiej heterogeniczności jest teza, zgodnie z którą zwyczaje funeralne odzwierciedlają struktury rodowe, a ich zróżnicowanie świadczy o przynależności zmarłych do grup krewniaczych. W ujęciu tym obserwowane zwyczaje określają pokrewieństwo zmarłego z innymi członkami rodu, bądź sposób przyjęcia go/jej do społeczności, przy czym u ich podstaw leżą określone zasady, wynikające z kanonu rytuałów pogrzebowych (Rysiewska 1996; por. też Przybyła 2014). Odmienne zwyczaje pogrzebowe w przypadku niektórych grobów (na przykład kobiecych bądź dziecięcych) są zatem regułą, a nie odstępstwem od normy. Tę perspektywę pogłębił Marcin Przybyła (2014), który zróżnicowanie pochówków na późnobrązowych nekropolach w Przeczycach i Będzinie-Łagiszy interpretuje w kontekście uniwersalnych reguł zachowań, związanych z rywalizacją o pozycję w grupie społecznej. Z tego punktu widzenia obdarowywanie dziecka w „wyznaczniki statusu” jest sygnałem wysyłanym przez jego krewnych do reszty społeczności i służy przede wszystkim podkreśleniu wzajemnej relacji ze zmarłym. W takim ujęciu groby należy analizować w odniesieniu do ich kontekstu przestrzennego, zatem pochówki dziecięce, znajdujące się w grupach „bogatych” grobów (przy czym bogactwo jest rozumiane jako manifestacja statusu społecznego), sygnalizowałyby pozycję społeczną nie jednostek, ale danego lineażu, natomiast lokowanie obok siebie „bogatych” grobów może być interpretowane jako rywalizacja prestiżowa wewnątrz tych lineaży (Przybyła 2014, 24–27). Z uwagi na niewielką ilość zadokumentowanych grobów, ich nieliczny inwentarz oraz często niekompletny stan zachowania, szczegółowe przeprowadzenie takiej analizy dla nekropoli w Janowicach nie jest możliwe. Możemy jednak zasygnalizować dwie ogólne prawidłowości, zaobserwowane w Janowicach, oraz odnotowane także w przypadku Przeczyc: obecność nieco „bogatszych” grobów (potwierdzona w pozytywnej korelacji przedmiotów brązowych i występowania naczyń przystawnych) oraz tendencję do ich lokalizacji w określonej partii przebadanego arealu.

Zaprezentowane powyżej ujęcie można powiązać ze studiami Kathariny Rebay-Salisbury, która w serii artykułów poświęconych macierzyństwu w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza w środkowej Europie, opierając się przede wszystkim na obserwacjach pochówków noworodków, kobiet i kobiet będących w zaawansowanej ciąży oraz analizując przedstawienia figuralne z kręgu kultury halsztackiej, zwraca uwagę na znaczenie, jakie w tych patrylinearnych społecznościach odgrywała reprodukcja – kobieta, której udało się urodzić dziecko miałaby posiadać wysoki status społeczny (Rebay-Salisbury w druku; 2017a; 2017b), a zatem zwiększać prestiż grupy krewniaczej.

Zagadnienie odmienności pochówków dzieci i niektórych kobiet w ujęciu etnoarcheologicznym opisywane jest z perspektywy różnorodności rytuałów, nie tyle będąc w opozycji do tez przedstawionych powyżej, ile uzupełniając je o dodatkowe możliwości interpretacyjne. Ilse Schwidetzky (1965, 233) jako pierwsza zauważyła, że zarówno w kulturach tradycyjnych, jak i w materiale archeologicznym odmienne traktowanie najczęściej spotykane jest w odniesieniu do zmarłych w niemowlęctwie i wieku podeszłym (por. np. Przybyła 2014, 26). Ludwig Pauli (1978, 45), opierając się na pracach z zakresu etnografii i historii, wprowadził do antropologii kulturowej

pojęcie *mors immatura*, obejmujące w kulturach tradycyjnych zmarłe dzieci i młodocianych członków społeczności oraz bezdzietne i niezamężne kobiety (rzadziej mężczyźni). Osoby, należące do tej grupy, dosyć rzadko miały podlegać takiej formie pochówku, który można by określić jako „specjalny” (niezgodny z normami, obowiązującymi w danej grupie społecznej¹⁸), za to często wyposażane były w amulety¹⁹. Powiązaną kategorią byli „niebezpieczni zmarli” – osoby zmarłe w sposób nagły: poległe w walce, zamordowane, stracone, zmarłe w wyniku chorób zakaźnych, samobójcy, szamani, obcy przybysze, a przede wszystkim kobiety zmarłe w połogu i podczas ciąży, a czasem także dzieci i kobiety niezamężne. Zjawisko *mors immatura* może mieć zróżnicowany charakter i wynikać z bardzo różnych pobudek, jak łatwo zauważyć, przyglądając się zaledwie kilku kulturom tradycyjnym. W niektórych społecznościach Indonezji co prawda zmarłe noworodki nie były uznawane za groźne, lecz już kobiety zmarłe w połogu uważane były za wyjątkowo niebezpieczne – obawiano się, że będą usiłowały odnaleźć swoje dzieci i zabrać ze sobą do świata zmarłych mężów. Z kolei we wschodnioafrykańskim plemieniu Kikuu w okresie przedkolonialnym dzieci nie miały prawa do pochówku i, aż do przejścia rytuału przejścia, uważane były za część matki (Volk-Kopplin 2018, 69–70). Jednak jak bardzo kompleksowość rytuałów pogrzebowych może utrudniać ich odwzorowanie na podstawie kultury materialnej, najlepiej ilustruje często przytaczany przez etnografów i archeologów złożony system obrzędów, praktykowanych przez mieszkańców Andamanów (archipelag wysp na Oceanie Indyjskim), w ramach których zmarłe niemowlęta i małe dzieci co prawda poddawane były nieco odmiennym zwyczajom pogrzebowym niż osoby dorosłe, ale mimo to całkowicie mieszczącym się normach, przyjętych dla obowiązującego rytuału²⁰ (Aspöck 2008, 29–30).

¹⁸ Fenomen tego typu pochówków jest od wielu przedmiotem licznych studiów, prowadzonych przez etnografów i archeologów. Stąd wzięła się znaczna ilość konferencji, poświęconych temu zagadnieniu, które w ciągu ostatnich 20 lat zaowocowały serią tomów pokonferencyjnych: „Sonderbestattungen in der Bronzezeit im östlichen Mitteleuropa” (1997); „Deviant Burial in the Archaeological Record” (2008); „Glaube – Aberglaube -Tod. Vom Umgang mit dem Tod von der Frühgeschichte bis zur Neuzeit” (2009); „Irreguläre Bestattungen in der Urgeschichte: Norm, Ritual, Strafe ...?” (2013). W tym kontekście w środowisku prac polskojęzycznych na uwagę zasługuje seria publikacji po konferencjach antropologiczno-archeologicznych „Funeralia Lednickie”, np. „Dusza małuczka, a strata ogromna: Funeralia Lednickie spotkanie 6” (2004).

¹⁹ Faktycznie, na wielu cmentarzyskach ciałopalnych kręgu pól popielnicowych pochówki kobiece i dziecięce wyposażone są w przedmioty, interpretowane często jako „amulety”, na przykład w Cottbus Alvensleben-Kaserne (Brandenburgia) w paciorki i gliniane i drobne ozdoby (?) brązowe (Gramsch 2010, 196).

²⁰ Różnica polegała na poszczególnych elementach rytuału, w czasie fazy marginalnej, takich jak miejsce tymczasowego pochówku (zwłoki dzieci nie były chowane w lesie, ale zakopywane pod paleniskiem domu rodzinnego), stosunek członków rodziny do miejsca zamieszkania zmarłego (w przypadku śmierci dojrzałej dom zmarłego był podpalany, a społeczność na czas transformacji zmarłego w przodka opuszczała wioskę, w przypadku *mors immatura* rodzice musieli pozostawać w chacie aż do całkowitego rozkładu zwłok, a w razie jej krótkiego opuszczania zostawiać przy miejscu pochówku mleko). Faza włączenia do społeczności, demonstrująca się w ekshumacji szczątków i noszeniu przy sobie przez członków rodziny kości przodka jako amuletu, przebiegała już w obydwu grupach tak samo.

Zatem, abstrahując od przyczyny tego zjawiska, obecność na cmentarzysku w Janowicach pochówków podwójnych oraz praktyka wyposażania niektórych kobiet i dzieci w wieku *Infans I* w ozdoby brązowe, jak i, być może, obecność tzw. grobu symbolicznego są przez nas interpretowane nie jako rezultat odmiennego rytuału, ale przejaw zróżnicowania (w ramach przyjętej normy).

Brak czytelnych jam grobowych, uniemożliwiający obserwację śladów zapływania jamy nie pozwala na jednoznaczne stwierdzenie, czy groby na cmentarzysku w Janowicach były zasypywane bezpośrednio po pochówku. Nie zaobserwowaliśmy także żadnych działań postfuneralnych, jak na przykład wtórne otwieranie grobu czy deponowanie fragmentów naczyń na pokrywach.

UWAGI KOŃCOWE

Reasumując, rytuał pogrzebowy na janowickiej nekropoli powinniśmy odczytywać jako zakodowany, złożony zespół zdarzeń, uwarunkowanych czynnikami kulturowymi i wpisany w religijny i społeczny stan rzeczy. Jego poszczególne elementy były z całą pewnością bardzo czasochłonne (na przykład przygotowanie stosu pogrzebowego i przeprowadzenie kremacji) i miały na celu z jednej strony umożliwić bezpieczne przeprowadzenie zmarłego do życia pozagrobowego (w sensie obrzędu przejścia), a z drugiej strony mogły być osadzone w życiu doczesnym i służyć samookreśleniu tożsamości grupy społecznej, użytkującej cmentarzysko (przejawiającej się na przykład w praktykach „libacyjnych” oraz darach grobowych). Wydaje się zatem, że bazując na metodologii archeologii procesualnej, do której w największym stopniu nawiązywaliśmy, można wyciągać pewne wnioski, dotyczące stosunku społeczności, zamieszkującej środkową dolinę Dunajca w późnej epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza do zagadnienia śmierci. Oczywiście znaczna część rytuału pogrzebowego na omawianej nekropoli pozostaje w sferze spekulacji. Dotyczy to zarówno niektórych jego faz (na przykład *prothesis* czy *ekphory*, zrekonstruowanych metodą dedukcyjną), jak i zrozumienia reguł, odpowiedzialnych za niekanoniczność części pochówków (w naszym wypadku niektórych kobiet i dzieci w wieku do trzech lat). Widzimy jednak sens w zestawieniu ze sobą zróżnicowanych możliwości interpretacyjnych, gdyż w naszym przekonaniu, tylko takie działanie prowadzi do stawiania nowych pytań i szukania możliwości odpowiedzi.

Podziękowania

Prospekcja nieinwazyjna oraz badania wykopaliskowe na cmentarzysku w Janowicach, st. 44 (AZP 106-65/103) przeprowadzone zostały w ramach projektu „Studien zur neolithischen und bronzezeitlichen Besiedlung und Wirtschaftsweise im Vorfeld der polnischen Westkarpaten” (2006-2014), finansowanego w latach 2010-2012 ze środków Fundacji Humbolda oraz w sezonie 2014 ze środków własnych Institut für Ur- und Frühgeschichte, Universität zu Köln i kierowanego przez prof. dr. hab. P. Valde-Nowaka (Uniwersytet Jagielloński) oraz prof. dr. T.L. Kienlina (Universität

zu Köln). Analizy antropologiczne oraz część materiału zabytkowego opracowane zostały w zakresie grantu „Dziedziczenie, sieć kontaktów społecznych czy lokalna adaptacja? Społeczności epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w zachodniej Małopolsce” (2014–2018), pod kierownictwem prof. dr. hab. J. Chochorowskiego (Uniwersytet Jagielloński), finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki (Grant NCN nr 2013/11/B/HS3/04404). Analizy antrakologiczne wykonano w ramach badań statutowych Instytutu Botaniki im. W. Szafera Polskiej Akademii Nauk.

Źródła

- Homer, 1986. *Iliada*, tłum. K. Jeżewska, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
- Homer, 2003. *Odyseja*, tłum. Lucjan Siemieński, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
- Herodot, 1959. *Dzieje*, tłum. Seweryn Hammer. Warszawa: Czytelnik, Spółdzielnia Wydawnicza.

LITERATURA

- Ablamowicz R., Kubiak H. 1999. Analiza osteologiczna szczątków zwierzęcych z cmentarzysk kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły. Katowice: Muzeum Śląskie.
- Aspöck E. 2008. What Actually is a 'Deviant Burial'? Comparing German-Language and Anglophone Research on 'Deviant Burials', (w:) E.M. Murphy, *Deviant Burial in the Archaeological Record*. Oxford: Oxbow Books, 17–34.
- Badal G.E. 1992. L'anthracologie préhistorique: à propos de certains problèmes méthodologiques, *Bulletin de la Société Botanique de France, Actualités Botaniques* (2/3/4), 167–189.
- Baron J. 2008. Przedstawienia wozów w kontekście rytów przejścia, (w:) B. Gediga, W. Piotrowski (red.), *Sztuka pradziejowa i wczesnośredniowieczna jako źródło historyczne*. Biskupin-Wrocław: Muzeum Archeologiczne (Prace Komisji Archeologicznej 17, Biskupińskie Prace Archeologiczne 6), 199–209.
- Barth F.E., Biel J., Egg M., France-Lanord A., Joachim H.E., Pare Ch.F.E., Schauer P. and Uenze H.P. (red.) 1987. *Vierrädrige Wagen der Hallstattzeit: Untersuchungen zu Geschichte und Technik*. Mainz: Römisch-Germanisches Zentralmuseum (Römisch-Germanisches Zentralmuseum Monograph. 12).
- Benz M., Gramsch A. 2006. Zur sozio-politischen Bedeutung von Festen. Eine Einführung anhand der Beispielen aus dem Alten Orient und Europa, *Ethnographisch-Archäologischer Zeitschrift* 47, 417–437.
- Beutmann J., Kaiser J., Manschus G., Wolfram S. (red.) 2008. *Tod & Ritual. Kulturen von Abschied und Erinnerung*. Begleitband zur gleichnamigen Sonderausstellung im Staatlichen Museum für Archäologie Chemnitz vom 16. November 2017 bis 21. Mai 2018. Chemnitz: Staatlichen Museums für Archäologie Chemnitz.
- Biel J. 1985. *Der Keltenfürst von Hochdorf*. Stuttgart: Theiss (drugie wydanie).
- Binford L.R. 1971. Mortuary Practices: Their Study and Their Potential, *Memoirs of the Society for American Archaeology, Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices* 25, 6–29.
- Black L. 1973, The Nivkh (Gilyak) of Sakhalin and the Lower Amur, *Arctic Anthropology* 10 (1), 1–110.
- Bobak T., Trybała-Zawiślak K. 2016. Statystyczna analiza zespołów grobowych z cmentarzyska tarnobrzeskiej kultury łużyckiej w Kłżyowie, pow. stalowowolski, *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego XXXVII*, 143–152.
- Bönisch E., 1990. Das jungbronzezeitliche Gräberfeld der Lausitzer Kultur Saalhausen 2, Kr. Senftenberg. *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam* 24, 1990, 63–169.
- Bugaj E. 2013. O metodach narracji obrazowej na przykładzie wybranych przedstawień na greckiej ceramice geometrycznej, (w:) J. Kolenda, A. Mierzwiński, S. Możdziej, L. Żygadło (red.), *Z badań nad*

- kulturą społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bogusławowi Gedidze, w osiemdziesiątą rocznicę urodzin przez przyjaciół, kolegów i uczniów. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 61–80.
- Buśko C. Rekonstrukcja niektórych elementów obrządku pogrzebowego ludności kultury łużyckiej, *Silesia Antiqua* 29, 59–93.
- Callmer J., Struwe R. (red.) 2009. Glaube – Aberglaube – Tod. Vom Umgang mit dem Tod von der Frühgeschichte bis zur Neuzeit, *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 50 (1–2).
- Carrión Marco, Y. 2005. La vegetación mediterránea y atlántica de la Península Ibérica. Nuevas secuencias antracológicas, Diputación Provincial de Valencia. Valencia: Servicio De Investigación Prehistórica (Serie de Trabajos Varios, 104).
- Chabal L., Fabre L., Terral J.-F., Thery-Pariset I. 1999. L'Anthracologie, (w:) A. Ferdière, Ch. Bourquin-Mignot, J.E. Brochier, L. Chabal, S. Crozat, L. Fabre, J.F. Terral, I. Thery-Pariset (red.), *La Botanique*, Collection "Archéologiques", Paris: Ed. Errance, 43–104.
- Chabal L. 1997. Forêts et sociétés en Languedoc (Néolithique final, Antiquité tardive): l'anthracologie, méthode et paléoécologie. Paris: de la Maison des Sciences de l'Homme (Documents d'Archéologie Française 63).
- Dietler M. 1990. Driven by Drink: the Role of Drinking In the Political Economy and the Case of Early Iron Age France, *Journal of Anthropological Archaeology* 9, 352–406.
- Dokládál M. 1999. Morfologie spálených kostí: význam pro identifikaci osob, Brno: Masarykova univerzita.
- Durczewski Z. 1948. Grupa górnośląsko-małopolska, część II. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Dzieduszycki W., Wrzesiński J. (red.) 2004. Dusza maluczka, a strata ogromna. Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich (Funeralia Lednickie spotkanie 6).
- Egg M., Zeller K.W. 2005. Zwei hallstattzeitliche Grabkammern vom Dürrnberg bei Hallein – Befunde und Funde, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 35 (3), 345–360.
- Egg M. 2001. Kultwagen, (w:) H. Beck, D. Geuenich, H. Steuer, *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 17. Kleinere Götter – Landschaftsarchäologie. Berlin–New York: de Gruyter 2001, 463–470.
- Egg M., Lehnert R. 2001. Der Wagen 1 aus Diarville. Restaurierung und Rekonstruktion, Arbeitsblätter für Restauratoren 1, Mainz: Verlag des Römisch- Germanischen Zentralmuseums Mainz, 341–354.
- Fairgrieve S.I. 2008. *Forensic Cremation. Recovery and Analysis*. London, New York: CRC Press.
- Fülöp K., Váci G. 2016. Late Bronze Age Cremation Burials: A Complex Event With Few Remains, *Hungarian Archaeology, E-Journal*, www.magyarregeszt.hu (dostęp 22.02.2018).
- Gediga B., 2012. Kultwagen aus Domasław in Schlesien, (w:) R. Kujovský, V. Mitáš (red.) Václav Furmánek a doba bronzová. Zborník k 70 narodeninám. *Archaeologica Slovaca Monographiae* XIII, Nitra: Archeologický ústav Slovenskej Akadémie Vied, 79–88.
- Gediga B., Łaciak D., Łydzba-Kopczyńska B., Markiewicz M. 2017. Świat kolorów garncarzy z rejonu Domasławia sprzed około 2800 lat, Wrocław: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Gedl M. 1989. Groby z młodszego okresu epoki brązu na cmentarzysku w Kietrzu. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, Instytut Archeologii.
- Gedl M. 1994. Cmentarzysko z epoki brązu w Bachórz-Chodorówce. Kraków: Uniwersytet Jagielloński (Młodsza epoka brązu we wschodniej części polskich Karpat I).
- van Gennep A. 2006. Obrzędy przejścia, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy (tłumaczenie z języka francuskiego Beata Biały).
- Gładkowska-Rzeczycka J. 1972. Historia, rozwój i wyniki badań materiałów kostnych z cmentarzysk ciałopalnych ze szczególnym uwzględnieniem Polski, *Pomorania Antiqua* 4, 21–66.
- Graen D. 2008. Prothesis und Ekphora – Jenseitsvorstellungen und Totenrituale im antiken Griechenland, (w:) J. Beutmann, J. Kaiser, G. Manschus, S. Wolfram (red.), *Tod & Ritual. Kulturen von Abschied und Erinnerung. Begleitband zur gleichnamigen Sonderausstellung im Staatlichen*

- Museum für Archäologie Chemnitz vom 16. November 2017 bis 21. Mai 2018. Chemnitz: Staatlichen Museums für Archäologie Chemnitz, 59–63.
- Gramsch A. 2005. Mehr als das Mahl selbst. Zur sozialen Bedeutung von Speisen im Bestattungskontext, *Archäologische Informationen* 28 (1&2), 1–14.
- Gramsch A. 2010. *Ritual und Kommunikation früh-eisenzeitlichen Gräberfeld Cottbus Alvensleben-Kaserne*. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 181).
- Härke H. 2003. Beigabensitte und Erinnerung: Überlegungen zu einem Aspekt des frühmittelalterlichen Bestattungsrituals, (w:) J. Jarnut, M. Wemhoff (red.), *Erinnerungskultur im Bestattungsritual. Archäologisch-Historisches Forum. MittelalterStudien 3.Tagung Paderborn 1998*. München: Fink 2003, 107–125.
- Heriksen M.B. w druku. Experimental cremations – can they help us understand prehistoric cremation graves?
- Herz R. 1960. *Death and the Right Hand*, Glencoe – Illinois: The Free Press (tłumaczenie z języka francuskiego: R. Needham, C. Needham).
- Hofmann K.P. 2008. Ritual und Zeichen – Zum Umgang des Menschen mit dem Tod anhand eines Fallbeispiels, (w:) U. Veit (red.), *Körperinszenierung – Objektsammlung – Monumentalisierung: Totenritual und Grabkult in frühen Gesellschaften, Archäologische Quellen in kulturwissenschaftlicher Perspektive, Münster–New York–München–Berlin: Waxmann Verlag (Tübinger Archäologische Taschenbücher 6)*, 353–374.
- Ivantchik A. 2007. Zum Totenritual Skythischer >>Könige<<: Herodot und der Archäologische Befund, (w:) W. Menghin/H. Parzinger (red.), *Im Zeichen des goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen, Ausstellungskatalog. München–Berlin–London–New York: Presten*, 238–242.
- Kasiński M. 2010. Bemerkungen zu den Funde der Przeworsk-Kultur in Mitteldeutschland in der jüngeren vorrömischen Eisenzeit, *Recherches Archéologiques NS* 2, 43–64.
- Kaiser J., Manchus G. 2018. Das Gräberfeld von Niederkaina und die Rekonstruktion des Bestattungsrituals der Billendorfer Kultur, (w:) J. Beutmann, J. Kaiser, G. Manschus, S. Wolfram (red.), *Tod & Ritual. Kulturen von Abschied und Erinnerung. Begleitband zur gleichnamigen Sonderausstellung im Staatlichen Museum für Archäologie Chemnitz vom 16. November 2017 bis 21. Mai 2018*. Chemnitz: Staatlichen Museums für Archäologie Chemnitz, 84–113.
- Kerneck B. 2015. Die Altaische Lady und ihre Gefährten- Mumien aus der skythischen. Pazyryk-Kultur, (w:) A. Wiczorek, W. Rosendahl (red.), *Mumien. Der Traum vom ewigen Leben (drugie wydanie)*, Darmstadt: Verlag Philipp von Zabern – WGB (Publikationen der Reiss-Engelhorn-Museen 24), 154–157.
- Kienlin T.L., Cappenberg K., Korczyńska M.M., Przybyła M.S., Valde-Nowak P.W. 2010. Peripherie oder Kommunikationsraum? Siedlungsarchäologische Untersuchungen im Vorfeld der polnischen Westkarpaten (Wiśnicz-Hügelland und mittleres Dunajec, Klempen), (w:) B. Horejs, T.L. Kienlin (red.), *Siedlung und Handwerk. Studien zu sozialen Kontexten in der Bronzezeit*, Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 194), 191–267.
- Kienlin T.L., Cappenberg K., Korczyńska M.M., Ociepa J. 2011. Vorläufiger Bericht über die Prospektionsarbeiten der Jahre 2010 und 2011 im Umfeld der Höhensiedlung von Janowice (AZP 106-65 Nr. 61) im mittleren Dunajec, Klempen, *Recherches Archéologiques NS* 3, 113–141.
- Konieczny B. 2014. Cmentarzysko kultury łużyckiej z epoki brązu na stanowisku 10–11 w Targowisku, pow. Wielicki, (w:) J. Górski (red.), *Kompleks osadniczy kultury łużyckiej w Targowisku, st. 10–12, pow. wielicki*. Kraków: Krakowski Zespół do badań autostrad (Via Archaeologica. Źródła z badań wykopaliskowych na trasie autostrady A4 w Małopolsce), 103–180.
- Konsolaki-Yannopoulou E., 2001. New evidence for the practice of libations in the Aegean Bronze Age, (w:) R. Laffineur, R. Hagg (red.), *POTNIA. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age, Aegaeum* 22, 213–220.

- Korczyńska M. 2014 Dynamics of the Depositional Processes: The Example of the Tree Windthrow Structure at the Graveyard in Janowice, site 44 (AZP 106-65/103), (w:) T.L. Kienlin, P.W. Valde-Nowak, M. Korczyńska, K. Capenberg, J. Ociepka (red.), Settlement, Communication and Exchange around the Western Carpathians. Oxford: Archaeopress Archaeology, 231–248.
- Korczyńska M. w druku. Rekonstrukcja inwentarzy grobów, zniszczonych w wyniku procesu saltacji wykrotowej na cmentarzysku ciałopalnym z późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Janowicach, st. 44 (AZP 106-65/103), (w:) J. Gancarski (red.) Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Karpatach.
- Korczyńska M., Capenberg K., Kienlin T.L., Ociepka J. 2012. Vorläufige Resultate und methodische Überlegungen zu der Prospektion bronzezeitlicher Fundstellen im mittleren Dunajectal, Kleinpolen, (w:) W. Blajer (red.), Peregrinations Archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski Dedicatae. Kraków: Wydawnictwo Profil-Archeo, 307–321.
- Korczyńska M., Capenberg K. 2018. Re-fitting the Past – Urn Graveyards in the Carpathian Foothills, (w:) A. Pelisiak, M. Nowak, C. Astaloš (red.), People and the Mountains – Entering into the New Landscapes, Oxford: Archaeopress Archaeology, 153–172.
- Leineweber R., 2002. Brandneu. Verbrennung auf dem Scheiterhaufen. Studie über branddeformierte Beigaben aus Brandgräbern der römischen Kaiserzeit Innergermaniens, (w:) M. Fansa (red.) Experimentelle Archäologie in Europa 1. Bilanz 2002, Oldenburg: Europäische Vereinigung zur Förderung der Experimentellen Archäologie e.V., 159–171.
- Lityńska-Zajac M., Wasylkowa K. 2005. Przewodnik do badań archeobotanicznych, (w:) Vademecum Geobotanicum, Poznań: Sorus.
- Matuszkiewicz, J.M. 2008. Potencjalna roślinność naturalna Polski, Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego Polskiej Akademii Nauk.
- McKinley J.I. 1994. Bone Fragment Size in British Cremation Burials and its Implications for Pyre Technology and Ritual, *Journal of Archaeological Science* 21, 339–342.
- Mierziński A. 2012. Biesiady w rytuale pogrzebowym nadodrzańskiej strefy pól popielnicowych. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Mogielnicka-Urban M., 2000. Elementy doktryny religijnej w świetle obrządku pogrzebowego na cmentarzysku ludności kultury łużyckiej w Maciejowicach, woj. siedleckie, (w:) B. Gediga, D. Piotrowska (red.) Kultura symboliczna kręgu pól popielnicowych epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej. Warszawa–Wrocław–Biskupin: Muzeum Archeologiczne w Biskupinie, 73–94.
- Moskal-del Hoyo M. 2012. The use of wood in funerary pyres: random gathering or special selection of species? Case study of three necropolises from Poland, *Journal of Archaeological Science* 39, 3386–3395.
- Moskal-del Hoyo M., Lityńska-Zajac M., Korczyńska M., Cywa K., Kienlin T.L., Capenberg K. 2015. Plants and environment: results of archaeobotanical research of the Bronze Age settlements in the Carpathian Foothills in Poland, *Journal of Archaeological Science* 53, 426–444.
- Murphy E.M. (red.) 2008. Deviant Burial in the Archaeological Record, Oxford: Oxbow Books.
- Müller-Scheefel, N. 2013. Irreguläre Bestattungen in der Urgeschichte: Norm, Ritual, Strafe ...?, Akten der Internationalen Tagung in Frankfurt a.M. vom 3. bis 5. Februar 2012, Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt (Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 19).
- Nebelsick L. 2000. Drinking against Death, Drinking Sets in Ostentatious Tombs in the Late Bronze and Early Iron Ages in the Western Carpathian Basin. *Altorientalische Forschungen* 27, 2000, 211–241.
- Nebelsick L. 2007. Trunk und Transzendenz: Trinkgeschirr im Grab zwischen der frühen Urnenfelder- und späten Hallstattzeit im Karpatenbecken, (w:) C. Becker, B. Hänsel, Metzner-C. Nebelsick, M.L. Dunkelman (red.), Chronos. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel, Espelkamp (Internationale Archäologie, Studia honoraria), 373–387.
- Nebelsick L. 2018. Opfer, Spende, Umtrunk und Schmaus – Geschirr und Nahrung in spätprähistorischen Gräbern Mitteleuropas, (w:) J. Beutmann, J. Kaiser, G. Manschus, S. Wolfram (red.), Tod & Ritual. Kulturen von Abschied und Erinnerung. Begleitband zur gleichnamigen Sonderausstellung

- im Staatlichen Museum für Archäologie Chemnitz vom 16. November 2017 bis 21. Mai 2018, Chemnitz: Staatlichen Museums für Archäologie Chemnitz, 168–174.
- Ntinou, M. 2002. La Paleovegetación en el Norte de Grecia desde el Tardiglacial hasta el Atlántico, Formaciones Vegetales, Recursos y Usos. Oxford: BAR IS 1083.
- Pany-Kucera D., Berner M., Binder M., Kucera M., Marschler M., Penkner A., Reschreiter H., Schmitzberger M. 2013. Experimentelle Kremationen – ein Beitrag zum besseren Verständnis anthropologischer und archäologischer Funde und Befunde, (w:) S. Flohr (red.) Beiträge zur Archäologischer und Prähistorischer Anthropologie 9, Langenweissbach: Beier & Beran. Archäologische Fachliteratur, 203–216.
- Pare Ch.F.E. 2004. Die Wagen der Bronzezeit in Mitteleuropa, (w:) M. Fansa, S. Burmeister (red.). Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa. [Wissenschaftliche Begleitschrift zur Sonderausstellung Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa vom 28. März bis 11. Juli 2004 im Landesmuseum für Natur und Mensch Oldenburg]. Mainz: von Zabern.
- Pauli L. 1978. Ungewöhnliche Grabfunde aus Frühgeschichtlicher Zeit: archäologische Analyse und anthropologischer Befund, Homo 29, 44–52.
- Przybyła M.S. 2002. Stanowisko z późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Lipniku, pow. Przeworsk. Badania w latach 1998–2000, Kraków: Archiwum Instytutu Archeologii UJ (maszynopis).
- Przybyła M.S. 2014. Społeczne hierarchie i archeologiczne rankingi grobów: dyskusja w oparciu o analizy dwóch cmentarzysk z końca epoki brązu w Polsce południowej, (w:) T. Kurasinski, K. Skóra (red.), Grób w przetrzezi, przetrzezi w grobie: przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości pogrzebowej, Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe (Acta Archaeologica Lodziensia 60), 7–28.
- Rajpold W. 2015. Wielkość popielnic z cmentarzysk tarnobrzskiej kultury łużyckiej a wiek i płeć osób w nich pochowanych, <https://rzeszow.academia.edu/WojtekRajpold> (dostęp 20.02.2018).
- Rebay-Salisbury K. 2016. The Human Body in Early Iron Age Central Europe. Burial Practices and Images of the Hallstatt World. London–New York: Routledge.
- Rebay-Salisbury K. 2017a. Bronze Age beginnings: the conceptualisation of motherhood in prehistoric Europe, (w:) D. Cooper, C. Phelan (red.) Motherhood in Antiquity. New York: Palgrave Macmillan: 169–196.
- Rebay-Salisbury K. 2017b. Big Mamas? Mutterschaft und sozialer Status im eisenzeitlichen Mitteleuropa, (w:) K. Winger, C. Keller (red.) Big Men or Women? Neue interdisziplinäre Ansätze der Frauenforschung für die Eisenzeit. Bonn: Dr. Habelt Verlag (Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 299), 57–74.
- Rebay-Salisbury K. w druku. Tod während Schwangerschaft und Geburt in der Eisenzeit, (w:) S. Wefers, J.E. Fries, J. Fries-Knoblach, C. Later, U. Rambuscheck, P. Trebsche, J. Wiethold (red.) *Übergangswelten – Todesriten. Neue Forschungen zur Bestattungskultur der mitteleuropäischen Eisenzeit*. Langenweissbach: Beier und Beran (Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas).
- Rittershofer K.F. (red.) 1997. Sonderbestattungen in der Bronzezeit im östlichen Mitteleuropa: West- und Süddeutscher Verband für Altertumsforschung; Jahrestagung vom 5.-20. Juni 1990 in Pottenstein (Fränkische Schweiz) – Kolloquium der Arbeitsgemeinschaft Bronzezeit, Espelkamp: Leidorf.
- Rolley C. (red.) 2003. La tombe princière de Vix, Paris: Picard et Société des amis du musée du Châtillonnais.
- Rudenko S.I. 1970. Frozen tombs of Siberia. The pazyryk burials of Iron Age Horsemen. London: University of California Press.
- Rysiewska T. 1996. Struktura rodowa w społecznościach pradziejowych. Cmentarzyska z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w południowej Polsce. Wrocław: Wydawnictwo Leopoldinum.
- Scheuer L., Black S. 2000. Developmental juvenile osteology. San Diego–New York–Tokio: CA, Elsevier Academic Press.
- Schweingruber F.H. 1990a. Mikroskopische Holzanatomie. Formenspektren mitteleuropäischer Stamm- und Zweighölzer zur Bestimmung von rezentem und subfossilem. Birmensdorf: Eidgenössische Forschungsanstalt für Wald, Schnee und Landschaft.

- Schweingruber F.H. 1990b. *Anatomie Europäischer Holzär*. Bern-Stuttgart: Paul Haupt Berne und Stuttgart Publishers.
- Schwidetzky I. 1965. Sondernbestattungen und ihre paläodemographische Bedeutung, *Homo* 26, 230–247.
- Stegmaier G. 2008. Aufgebahrt und Ausgestellt – Überlegungen zur Totenbehandlung während der frühen Eisenzeit in Mitteleuropa, (w:) Ch. Eggl, P. Trebsche, I. Balzer, J. Fries-Knoblach, J.K. Koch, H. Nortmann, J. Wiethold (red.), *Ritus und Religion in der Eisenzeit. Beiträge zur Sitzung der AG Eisenzeit während der Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung e. V. in Halle an der Saale*. Langenweissbach: Beier & Beran. Archäologische Fachliteratur, 49–56.
- Stegmaier G. 2009. Zur Bedeutung entomologischer Untersuchungen für die Interpretation prähistorischer Grabfunde. *Restaurierung und Archäologie* 2, 111–121.
- Sternberg-el Hotabi H. 2018. *Sterbe, Tod und Trauer im Alten Ägypten*, (w:) J. Beutmann, J. Kaiser, G. Manschus, S. Wolfram (red.), *Tod & Ritual. Kulturen von Abschied und Erinnerung. Begleitband zur gleichnamigen Sonderausstellung im Staatlichen Museum für Archäologie Chemnitz vom 16. November 2017 bis 21. Mai 2018*. Chemnitz: Staatlichen Museums für Archäologie Chemnitz, 52–56.
- Stollberg-Rillinger B. 2018. Zur Bedeutung von Bestattungs- und Trauer Ritualen im vormodernen christlichen Europa, (w:) J. Beutmann, J. Kaiser, G. Manschus, S. Wolfram (red.), *Tod & Ritual. Kulturen von Abschied und Erinnerung. Begleitband zur gleichnamigen Sonderausstellung im Staatlichen Museum für Archäologie Chemnitz vom 16. November 2017 bis 21. Mai 2018*. Chemnitz: Staatlichen Museums für Archäologie Chemnitz, 35–41.
- Szczepanek A. 2002. Wstępne wyniki analizy antropologicznej materiału kostnego z grobów z epoki brązu i z okresu wpływów rzymskich z cmentarzyska w Opatowie, stan. 1, pow. Kłobuck, (w:) M. Gedl (red.), *Wielkie cmentarzyska z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Naukowe, 281–293.
- Szczepanek A. 2011. Analiza antropologiczna przepalonych kości, (w:) K. Dziegielewski, M. Mazur (red.), *Tresta Rządowa, stanowisko 1. Cmentarzysko kultury łużyckiej z Polski Środkowej. Pękwice-Kraków: Wydawnictwo Profil-Archeo (Ocalone Dziedzictwo Archeologiczne 1)*, 117–138.
- Szczepanek A. 2015. Analiza antropologiczna kości z grobów ciałopalnych kultury łużyckiej z Kokotowa (w:) J. Chochorowski (red.), *Cmentarzysko z wczesnej epoki żelaza w Kokotowie (stanowisko 19), gm. Wieliczka*. Kraków: Krakowski Zespół do Badań Autostrad (Via Archaeologica. Źródła z badań wykopaliskowych na trasie autostrady A4 w Małopolsce), 380–394.
- Szarek-Waszkowska E. 1975. Cmentarzysko kultury łużyckiej w Krzemienicy pow. Mielec, *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1970–1972*, 3–51.
- Szpunar A., Szpunar B. 2003. Cmentarzysko w Gwoźdźcu, gm. Zakliczyn, st. 9 i Bruśniku, gm. Ciężkowice, st. 1, woj. Małopolskie, (w:) J. Gancarski (red.), *Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Karpatach polskich*. Krosno: Muzeum Podkarpackie w Krośnie 2003, 477–509.
- Szybowicz B. 1995. Cmentarzysko z epoki brązu w Bachórze-Chodorówce. Analiza antropologiczna, Kraków: Uniwersytet Jagielloński (Młodsza epoka brązu we wschodniej części polskich Karpat II).
- Szydłowska E. 1972. Cmentarzysko kultury łużyckiej w Przeczycach, powiat Zawiercie. Omówienie materiałów, Bytom: Muzeum Górnośląskie (Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, Archeologia 9).
- Tainter J.A. 1975. Social Inference and Mortuary Practices: An Experiment in Numerical Classification, *World Archaeology* 7 (1), 1–15.
- Théry-Parisot I., Chabal L., Chravzev J. 2010. Anthracology and taphonomy, from wood gathering to charcoal analysis. A review of the taphonomic processes modifying charcoal assemblages, in archaeological contexts *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* 291, 142–153.
- Veit U. 2013. Sonderbestattungen: Vorüberlegungen zu einem integrierten Ansatz ihrer Erforschung, (w:) N. Müller-Scheeßel (red.), *Irreguläre Bestattungen in der Urgeschichte: Norm, Ritual, Strafe ...? Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt (Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 19)*, 11–24.
- Veit U. 2018. Gräber als archäologische Quelle, (w:) J. Beutmann, J. Kaiser, G. Manschus, S. Wolfram (red.), *Tod & Ritual. Kulturen von Abschied und Erinnerung. Begleitband zur gleichnamigen*

- Sonderausstellung im Staatlichen Museum für Archäologie Chemnitz vom 16. November 2017 bis 21. Mai 2018. Chemnitz: Staatlichen Museums für Archäologie Chemnitz, 73–78.
- Volk-Kopplin B. 2018. Totenrituale traditioneller Kulturen und ihre Erforschung durch die Ethnologie, (w:) J. Beutmann, J. Kaiser, G. Manschus, S. Wolfram (red.), Tod & Ritual. Kulturen von Abschied und Erinnerung. Begleitband zur gleichnamigen Sonderausstellung im Staatlichen Museum für Archäologie Chemnitz vom 16. November 2017 bis 21. Mai 2018, Chemnitz: Staatlichen Museums für Archäologie Chemnitz, 66–70.
- Wahl J. 1981. Beobachtungen zur Verbrennung menschlicher Leichname. Über die Vergleichbarkeit moderner Kremationen mit prähistorischen Leichenbränden, Archäologisches Korrespondenzblatt 11, 271–279.
- Wahl J., Wahl S. 1983. Zur Technik der Leichenverbrennung I. Verbrennungsplätze aus ethnologischen Quellen, Archäologisches Korrespondenzblatt 13, 513–520.
- Wahl J., Wahl S., 1984. Zur Technik der Leichenverbrennung II. Vorbereitung der Leiche und Behandlung der Knochenreste anhand ethnologischer Quellen, Archäologisches Korrespondenzblatt 14, 443–451.
- White T., Folkens P. 2005. The Human Bone Manual, Burlington, San Diego, London: Elsevier Academic Press.
- Whittaker H. 2006–2007. Burnt Animal Sacrifice in Mycenaean Cult, A Review of the Evidence, *Opuscula Atheniensia* 31–32, 185–190.
- Wiktorowicz C.J., Arnold B., Wiktorowicz J.E., Murray M.L. Kurosky A. 2017. Hemorrhagic fever virus, human blood, and tissues in Iron Age mortuary vessels, *Journal of Archaeological Science* 78, 29–39.
- Williams H. 2008. Death Warmed up: The Agency of Bodies and Bones in Early Anglo-Saxon Cremation Rites, *Journal of Material Culture* 9 (3), 263–291.
- Wittkowski J. 2018. Sterben, Tod und Trauer aus Sicht der Psychologie, (w:) J. Beutmann, J. Kaiser, G. Manschus, S. Wolfram (red.), Tod & Ritual. Kulturen von Abschied und Erinnerung. Begleitband zur gleichnamigen Sonderausstellung im Staatlichen Museum für Archäologie Chemnitz vom 16. November 2017 bis 21. Mai 2018, Chemnitz: Staatlichen Museums für Archäologie Chemnitz, 20–23.
- Wojenka M. 2014. The remains of medieval settlement in Janowice, comm. Pleśna, site 44, (w:) T.L. Kienlin, P.V. Valde-Nowak, M. Korczyńska, K. Cappenberg, J. Ociepka (red.), Settlement, Communication and Exchange around the Western Carpathians. Oxford: Archaeopress Archaeology, 253–263.
- Woźny J. 2005. O symbolice darów grobowych w syntezach pradziejów ziem polskich, W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), Do, ut des- dar, pochówek, tradycja, Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich Oddział w Poznaniu (Funeralia Lednickie, Spotkanie 7), 119–124.
- Wróbel J. 2014. Analiza antropologiczna cmentarzyska ciałopalnego z Targowiska, stan. 10 i 11, pow. wielicki, (w:) J. Górski (red.), Kompleks osadniczy kultury łużyckiej w Targowisku, stan. 10–12, pow. wielicki. Kraków: Krakowski Zespół do Badań Autostrad (Via Archaeologica. Źródła z badań wykopaliskowych na trasie autostrady A4 w Małopolsce), 221–229.
- Zyzman A. 2009a. Obiekty bez kości na cmentarzyskach grupy tarnobrzeskiej kultury łużyckiej, (w:) S. Czopek, K. Trybała-Zawiślak (red.), Tarnobrzeska kultura łużycka – źródła i interpretacje, Rzeszów: Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego (Collection Archaeologica Ressoviensis 11), 303–310.
- Zyzman A. 2009b. Osada kultury trzcinieckiej i cmentarzysko grupy tarnobrzeskiej kultury łużyckiej na stanowisku 5 w Lipniku, pow. Przeworsk, w świetle badań w latach 2001–2006, Kraków: Archiwum Instytutu Archeologii UJ (maszynopis).